

הר הבית

בין חלום לממשות

עורך:
ידידיה צ' שטרן

מאמרים

יחסה של הציונות הדתית להר הבית

ניצני הבניה מחדש של שפה אידיאולוגית ותיאולוגית

צחי הרשקוביץ

מאמר זה, יסודו בעובדה סטטיסטית שאין עליה עוררין: ישנה עלייה דרמטית במספר העולים להר הבית מקרב הציונות הדתית בשנים האחרונות, ומתלווים לה שינויים חינוכיים ורעיוניים. תופעה זו מחלחלת למגזרים נוספים

בחברה הישראלית (החרדי והחילוני), אבל בכך לא אעסוק במאמר זה.

אינני הראשון שהצביע על התופעה. מאז כתיבת מאמר זה ראה אור ספרה של שרינה חן, "במהרה בימינו...": תמורות ביחסו של הציבור הדתי-לאומי להר

א.
**הקדמה מתודולוגית:
מה (באמת) נשתנה?**

הבית".¹ ספר זה מצטרף למחקרו של מוטי ענברי, "פונדמנטליזם יהודי והר הבית",² שבחן את ניצני התופעה כבר לפני עשור, עוד קודם שהבשילה לכדי שינוי מגמה ממשי.

אף שמטבע הדברים אפשר למצוא קווי דמיון בין מחקריו, יש ביניהם נקודות מחלוקת מרובות שעל חלקן אעיר במהלך המאמר. בראש ובראשונה ישנה בינינו מחלוקת עקרונית בהבנת ובפרשנות המציאות. הן ענברי הן חן שיבצו את יחסה של הציונות הדתית להר הבית בדיון בפונדמנטליזם ובהקצנה. בעוד ענברי סקר עידן אשר בו גישה כזו אכן התאימה מבחינה מתודולוגית, אין אלו פני הדברים באשר למחקרה של חן. היא בוחנת את הדיון מתוך הפריזמה של תנועת שוחרי המקדש ורואה את השפעתה הרחבה והמתרחבת על הציונות הדתית. לפיכך היא מוצאת רציפות בין תנועות בעלות גוון חתרני ואנטי-ממלכתי מובהק (דוגמת הפלג הרדיקלי במחתרת היהודית שזמם לפוצץ את כיפת הסלע, הטבח של ברוך גולדשטיין במערת המכפלה, ועוד) לבין הכמיהה למקדש והעלייה להר הבית בימינו.

כך סוקרת חן את הקבוצות שפעילותן נבחנת בספרה, השייכות כולן לזרמים היונקים ממשנתו של הרב כהנא או לזרמים הקשורים להשקפות עולם לא ציוניות (ואפילו אנטי-ציוניות) דוגמת חסידות חב"ד. לעומת זאת, ארגונים ומיזמים כמו הליכ"ד בראשות יהודה גליק, ואפילו המטה המשותף לתנועות המקדש (שבהגדרת עשר מטרותיו המופיעות באתרו הרשמי אין אחת שיש בה רמז לחתרנות, להקמת המקדש או לפעילות שלא במסגרת ציון מלא וממלכתי לחוקי המדינה³) – המאגד קבוצות שונות של פעילים, כמו סטודנטים למען הר הבית ואחרים – אינם מוזכרים בספרה.⁴ מכאן שלהבנתה, הציונות הדתית-לאומית חווה תהליך הקצנה המקרב אותו לחוליות היותר שוליות של עברו.

1 שרינה חן, "במהרה בימינו...": תמורות ביחסו של הציבור הדתי-לאומי להר הבית, קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, תשע"ז.

2 מוטי ענברי, פונדמנטליזם יהודי והר הבית, ירושלים: מאגנס, תשס"ח.

3 ראו באתר מטה ארגוני המקדש. החברים בהנהגת הארגון נמנים עם קבוצות שונות ומגוונות בעולם הדתי, והם לאו דווקא פעילים פוליטיים רדיקלים.

4 חן (לעיל הערה 1), עמ' 19-29.

תפיסה זו מתעלמת להבנתי מהתהליכים הפנימיים שחווה הציונות הדתית, ובעיקר אינה שמה לנגד עיניה את הדמויות המקדמות ומובילות את היחס המשתנה להר הבית בעשור האחרון. הבנתי שלי, שאביא במאמר זה, הפוכה בתכלית. למעשה, התנועות הקוראות לעלייה למקדש הן שעברו שינוי משמעותי, שאפשר לגורמים מתונים הרבה יותר מתוך העולם הדתי-לאומי לחבור אליהן למשימה חדשה שאינה קשורה בעת הזאת לכינון בית המקדש השלישי. מיזוג אופקים דרמטי זה יצר ויוצר שפה חדשה ומשותפת, מרכזית ומתונה יותר, של תנועות החותרות לעידוד העלייה להר הבית, למיסוד התפילה היהודית בו ואף לכינון בית כנסת עליו.

הרצל התייחס בספרו "אלטנוילנד" לתפקידו

הרוחני והלא-פולחני של המקדש בעת מימוש

חזונו האוטופי לתקומת העם היהודי בארצו.⁵

אכן, זמן קצר לאחר פרסום הדברים נמצאה להם

התנגדות חריפה מפי אחד העם, שכתב במאמר

גלגני בעיתונו השלח על הבעיה הטכנית ה"קלה" של הנוכחות המוסלמית

במקום.⁶

מכל מקום, לפולמוס זוטא זה לא הייתה כל השפעה על דרכם הרעיונית והעסקנית

של שני ענפי הציונות הללו, והר הבית מעולם לא הפך נושא על סדר יומה של אף

לא אחת מסיעות התנועה הציונית.⁷

1.

מבוא: התנועה הציונית והר הבית (על רגל אחת)

5 בנימין זאב הרצל, אלטנוילנד (תל אביב), תרגום: נחום סוקולוב, ורשה: [חמו"ל],

תרס"ב. לאחרונה התייחס שרגא בר-און למקדש כתופעה גיאוגרפית, אסתטית ורוחנית

בעולמם הרוחני של הרצל, בוריס ש"ץ ואצ"ג, ואפשר ללמוד מדבריו רבות על תכלית

המקדש ההרצליאני. ראו שרגא בר-און, "להקים בניין חדש: מקדשים לאומיים באוטופיה

ובמעש הציוניים", דעות 58 (תשע"ג), עמ' 30-33. הרחיבה בנושא יחסו המשתנה של הרצל

לירושלים, בפרט בנוגע למקומות הקדושים, חיה הראל, "יחסו של הרצל לירושלים", בתוך:

חגיית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים: מרכז זלמן שזר,

תשמ"ט, עמ' 75-90.

6 אחד העם, "אלטנוילנד", השלח י (ו) (כסלו תרס"ג).

7 עם זאת, נחום סוקולוב תיאר בחיבה במאמרו "הקוזקים של משיח" (ג' קרטל [עורך],

במראות הקשת, ירושלים: הספריה הציונית, תש"ך) את כמיהתו של ר' אליהו מגריידיץ

בעשורים שקדמו להקמת המדינה, ואף קצת אחר כך, בא לידי ביטוי פעמים הרבה הזיק הדתי שבקרב יוצאי אירופה שעלו לארץ כחלק מהמפעל הציוני, בקשר לירושלים ולכותל המערבי.⁸ אולם הר הבית לא היה מעולם משאת נפש פוליטית ומעשית של אותם עשרות אלפי עולים ותיקים וצעירים, לכל הפחות לא בגלוי.

כך אמר הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל באותה עת, בפני ועדת הייקרפט, על הר הבית: "המקומות הללו, כמובן, קדושים הם לכל בני ישראל, אולם אין לנו כל רצון מעשי לכבוש אותם בכח, כי הרי מאמינים אנו שבוא יבוא היום וכל העמים יודו, כי המקומות הללו שייכים ליהודים ואז יהיה הר הבית למקום תפלה בשביל בני כל העמים".⁹

כן, דוח הייקרפט, חרף היותו מוטע נגד עמדת היישוב, לא התייחס כלל לשאלת הר הבית, הזכויות עליו או החשש לפגיעה במעמדו, ובכך הושגה מטרתם הטקטית של ראשי היישוב.¹⁰

לכינון המזבח ככמיהה משיחית טובה, אבל ראה בה יותר חוש בריא של ציפייה לעתיד טוב, ולא שאיפה קונקרטיית רצינית. עוד ראו ישראל קולת, "ארץ ישראל במחשבת תנועת העבודה", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), *ארץ ישראל בהגות היהודית במאה העשרים*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, חש"ה, עמ' 399-441. עוד קודם לכן העירה אניטה שפירא על כך שכצנלסטון נפנה לבקר בירושלים רק שנים לאחר הגיעו ארצה. ראו אניטה שפירא, *ברל: ביוגרפיה*, תל אביב: עם עובד, חש"ס, עמ' 112-113. מתברר שלא הייתה זו תופעה חריגה באותה עת. ראו מכתבו של חיים אלרזורוב למשפחתו בגולה, מיום י' באדר ב' תרפ"א, "מכתבים / חיים אלרזורוב", *פרויקט בן יהודה*. עוד ראו שם, מכתב מיום 2.4.1921. חן מציגה סקירה נאה של היחס הלא-מחויב של רבים מהתנועה הציונית להר הבית במהלך השנים עד מלחמת ששת הימים (ראו חן *לעיל* הערה 1, עמ' 30-33). לפיכך, ומפאת קוצר המקום, אביא כאן רק חוספות קלות על דבריה.

8 אם כי גם מאמירה זו יש כר נרחב להסתייג. ראו יוסי כץ, *ירושלים משכונות לעיר הצויה*, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, חש"ב, עמ' 157-181.

9 "בארץ-ישראל", *הצפירה*, 28.6.1920, עמ' 3.

Palestine: Disturbances in May 1921: Reports of the Commission of 10 Inquiry with Correspondence Relating Thereto, London: His Majesty's Stationary Office, 1921

לראשונה נטען מצד המוסלמים שהיהודים מבקשים להשתלט על הר הבית בפני ועדת שאו, ב־1929. עוד אומץ באותו שלב לראשונה הנרטיב הערבי שלפיו אין על הר הבית שום שריד למבנה קדוש יהודי, עמדה שהלכה והתחזקה בשיח הערבי ככל שחלף הזמן חרף הבאת מאות ראיות לסתירת עמדה זו, מהספרות היהודית, הנוצרית והמוסלמית, בפני ועדות האו"ם השונות.¹¹ בסיכומי הוועדה אפשר למצוא כמה וכמה התייחסויות מרתקות לעמדת ראשי היישוב באותה עת בנוגע להר הבית, עמדה שבמובנים מסוימים רלוונטית עד היום ומייצגת נאמנה את הקו הרשמי של ממשלות ישראל בכל הנוגע להר. כך דוד ילין לאחר הצהרה קצרה על הזיקה היהודית ההיסטורית להר הבית ולמקום המקדש:

אשוב ואכריז בשם שולחינו, בשם הרכנים כולם, בשם כנסת ישראל ובשם הסוכנות היהודית וחברי רבי משה בלוי יגיד זאת בשם "אגודת ישראל": ידע נא העולם כולו, ובראשו העולם האישלאמי, שיש לנו שום כונה בנוגע ל"חרם" הקדוש

11 לסקירה מתמצתת על יחס האסלאם להר הבית ראו עמנואל סיוון, "קדושת ירושלים באסלאם", בתוך: משה שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ו, עמ' 35-42; חוה לצרוס-יפה, "קדושת ירושלים במסורת האסלאם", בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"א, עמ' 117-131. מיותר לציין שזהו נושא מורכב ומסועף ביותר ושאין זה המקום להאריך בו. ראו גם סקירה נרחבת אצל עמיקם אלעד, "הר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה", בתוך: יצחק רייטר (עורך), ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, תשס"א, עמ' 57-109. מחקריו הנרחבים של עפר לבנה-כפרי עשויים להרים תרומה משמעותית לדיון זה. חלקם הגדול כונס בספרו עיונים במעמדה של ירושלים באסלאם הקדום, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"א. לדוקטרינת "הכחשת המקדש" במרחב הפלסטיני-ערבי ראו באריכות נמרוד לוז, אחרם אלשריף בשיח הציבורי הערבי הפלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, תשס"ד. עוד ראו Frank M. Loewenberg, "Did Jews Abandon the Temple Mount?," *The Middle East Quarterly* XX (3) (2013), pp. 37-48; idem, "Where Jerusalem Jews Worship: Tracing the Changing Location of the 'Holiest' Site in Judaism," *Hakirah* (2013), pp. 213-233. שמואל ברקוביץ' שיקף בתמצית מתוך עבודת הדוקטור שלו ("המעמד המשפטי של המקומות הקדושים בארץ ישראל", האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח) את ההיבט הפוליטי שבאיסור כניסת היהודים להר הבית לצורכי פולחן, לעומת היותו מקום בעל משמעות דתית מובהקת לעם היהודי (שמואל ברקוביץ', "הצעות להסדר מעמדם של המקומות הקדושים במסגרת הסכם שלום", בתוך: אורה אחימאיר [עורכת], ירושלים: היבטים משפטיים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תש"ס, עמ' 12).

למושלמים, אין לנו שום כונה להפוך את הכותל המערבי לבית כנסת, אין לנו שום כונה לפגוע בזכויות הוואקף אשר על יד המקום שאנו מתפללים בו – אחת אנו רוצים: להמשיך את המסורה של אלפי שנים, לשפוך נפשנו בפני אלהינו במקום היותר קדוש לנו מימי עולם (הכותל המערבי) – זאת ולא יותר.¹²

מרדכי עליאש, נציגו הרשמי של היישוב היהודי בפני ועדת שאו, חזר והבטיח שוב ושוב שאין ולא היו ליהודים תוכניות "לקפוץ" מהכותל להר.¹³

למעשה, רק קבוצה מצומצמת של מלומדים ירושלמים אקדמאים פרסמה באותם ימים מחקרים שמהם אפשר להבין את עומק הזיקה בין הר הבית לעם ישראל, את הרצף של העלייה להר כביטוי להמיית לב דתית ולאומית, וכנגזרת מכך, את חשיבותו של הכותל המערבי. חבורה זו, שבין השותפים לה היו מקימי "החברה הארץ ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה", כללה אישים דוגמת הפרופסורים בן-ציון דינור,¹⁴ מקס שוואבה,¹⁵ ליפא סוקניק¹⁶ שמחה אסף,¹⁷ חיים בר-דרומא,¹⁸ יצחק יחזקאל

12 דוד ילין, "נאום הגנה בפני הוועדה המיוחדת של חבר הלאומים לעניני הכותל המערבי", ירושלים: [חמו"ל], תר"ץ, עמ' יד.

13 משפט הכתל, ירושלים: [חמו"ל], תרצ"א, עמ' 12-13.

14 ראו מאמריו, בן-ציון דינור, "למאמרו של מר מ. שובה (ספורו של ר' פתחיה על בנין מסגד עמר)", מאסף ציון ב (תרפ"ז), עמ' 106-107; הנ"ל, "בית תפלה ומדרש ליהודים על הר הבית בימי הערבים", מאסף ציון ג (תרפ"ט), עמ' 54-87; הנ"ל, "הסיפור על כיבושה של ירושלים בימי דוד ומשמעותו ההיסטורית", ציון יא (ד) (תש"ו), עמ' 153-167; הנ"ל, "דמותה של ציון וירושלם בהכרתו ההיסטורית של ישראל", ציון טז (א-ב) (תשי"א), עמ' 1-17; הנ"ל, "כחובות עלייה בהר הבית בימי ראשית הכיבוש הערבי", ציון כא (תשט"ז), עמ' 50-63.

15 משה שובה, "היהודים והר הבית אחרי כבוש ירושלים ע"י עומר", מאסף ציון ב (תרפ"ז), עמ' 99-106.

16 אליעזר ליפא סוקניק, "הכחובות היהודיות בהר הבית", מאסף ציון ד (תר"ץ), עמ' 136-141; הנ"ל, "המקום ההדר הבנוי עליו נפל": הערה למאמרו של מר דינבורג ב'ציון' ג, מאסף ציון ד (תר"ץ), עמ' 159-160.

17 שמחה אסף, "תפלה להקראי סלמון בן ירוחם", מאסף ציון ג (תרפ"ט), עמ' 88-94.

18 ראו חוברתו של חיים בר-דרומא, "ירושלים", לנצ"ר, נ-נא, תל אביב: אמנות, תרצ"ה, שם הקדיש פרק נרחב להר הבית ולחשיבותו ליהדות (שם), עמ' 78-90) לעומת עיסוקו הדל

יהודה¹⁹ ועוד.²⁰ הם ביטאו את עמדתם בקובץ "מאסף ציון", בעיקר בכרכים ג-ד (יצאו לאור בשנים 1929-1930).²¹ למאמץ אינטלקטואלי זה יש להוסיף את הספקת החומר לוועדות היישוב השונות סביב סוגיית הכותל ותוכניות החלוקה, שעליה הצביעה חגית לבסקי.²²

אולם מאמריה של חבורה זו לא עוררו הדים או השפעה של ממש בקרב מנהיגי היישוב. עמדתם נותרה כשהייתה גם לקראת הקמת המדינה, בעת הדיונים הענפים על תוכניות החלוקה השונות.²³ בהצעתה של הסוכנות היהודית לוועדת וודהד (1938) נקבע במפורש שהעיר העתיקה ושטחים נרחבים מצפון ומדרום

בכותל המערבי (שם, עמ' 90-94). הוא אף קבע במפורש (שם, עמ' 91): "הכחל המערבי, כחלנו, שריד אחרון הוא לזכויות החזקה אשר היתה ליהודים בהר הבית מאז כבשו המוסלמים את הארץ מידיהם של מושלי ביזנטיה". הוא הרחיב שם בנוגע לרציפות התפילה היהודית על הר הבית בזמן השלטון המוסלמי ועקב אחר תולדות דחיקת רגלי היהודים מההר תחילה, ולאחר מכן גם מהכותל.

19 יצחק יחזקאל יהודה, "כתל המערבי", ציון ג (תרפ"ט), עמ' 95-163.

20 ראו אברהם מרמורשטיין, "דרשות דניאל אלקומסי", ציון ג (תרפ"ט), עמ' 26-42. דמותו של אלקומסי, מנהיג תנועת הקראים "אבלי ציון" בירושלים במאה התשיעית ומחשובי המנהיגים הקראים מאז ומעולם, הייתה חלק מהרצף ההיסטורי שעליו ביקשו חברי החוג המדובר להצביע.

21 שמא יש להוסיף לרשימה זו גם את אביגדור אפטוביצר, "בית המקדש של מעלה על פי האגדה", תרביץ 2 (תרצ"א), עמ' 137-153, 257-287 (בגוף המאמר הבהיר אפטוביצר שבכוונתו להמחיש את הזיקה המתמדת בין הכמיהה לירושלים של מעלה לירושלים הקונקרטיים).

22 חגית לבסקי, "משמעות הקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים", בתוך: יהושע בן-אריה (עורך), ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ג, עמ' 348-349. לבסקי הצביעה על תרומתם של הפרופסורים יוסף קלוזנר, בן-ציון דינור, לוי ביליג, ועוד, להקמת האוניברסיטה.

23 ראו יוסי כ"ץ, "עמדות הבריטים, האו"ם וההנהגה הציונית בשאלת חלוקת ירושלים", בתוך: בן-אריה (לעיל הערה 22), עמ' 133-157, ובפרט עמ' 14-145, שם מתוארת החלטתה האסטרטגית של ההנהגה הציונית להימנע מדרישה ריבונית כלשהי על העיר העתיקה ועל המקומות הקדושים לשלוש הדתות המונותאיסטיות. ראו יוסי כ"ץ, "מדינה בדרך: התכניות הציוניות לחלוקת ארץ ישראל, ירושלים: מאגנס, תש"ס. עוד ראו מוטי גולני, "ציונות ללא ציון? עמדת הנהגת היישוב ומדינת ישראל בשאלת ירושלים, 1947-1949", בתוך: אבי בראלי (עורך), ירושלים החצויה: 1948-1967, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ה, עמ' 30-52.

לה יהיו בשליטת המנדט הבריטי, בעוד ירושלים היהודית החדשה היא כולה העיר המערבית, בתוספת מובלעת הר הצופים ושכונות מבודדות אחרות.²⁴

מנגד, דווקא בעולם האורתודוקסי התחוללו תמורות ניכרות, מבחינה עיונית, בכל הנוגע לדרישת המקדש במאה השנים שקדמו להקמת מדינת ישראל. ראש וראשון לקוראים למהפכה בתחום זה היה אחד ממבשרי הציונות הראשונים, הרב צבי הירש קלישר. חלק הארי של מפעלו הספרותי המשמעותי, "דרישת ציון",²⁵ מוקדש לדין ודברים עם חכמי ישראל בדורו (בראשם ר' עקיבא איגר ור' משה סופר, החתם סופר, שנפטרו שניהם בשנות השלושים של המאה התשע עשרה) על האפשרות המעשית של חידוש עבודת הקורבנות בזמן הזה ועל השפעתו של מהלך כזה על תהליכי הגאולה של עם ישראל.

גם ההתנגדות למהלכיו של הרב קלישר, בראש ובראשונה מצד ר' דוד פרידמן מקלרין, מחבר שו"ת "שאלת דוד",²⁶ לא שיקפה התנגדות עקרונית לעיסוק בתורת המקדש וקודשיו, כי אם לניסיונותיו הרדיקליים של קלישר לדלג מעל משוכות הלכתיות מסורתיות בדמות זהות הכהנים, בגדי הכהונה וכדומה. בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים היה זה אחד הרכבים המשפיעים ביותר על עולם התורה המודרני, ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, "החפץ חיים", שפעל באופן דרמטי לחידוש ולהחייאת העיסוק בעבודת הקורבנות, מתוך מניעים משיחיים מובהקים.²⁷

24 ראו משה הירש ודבורה האוסן-כוראל, ירושלים לאן? הצעות בדבר עמידה של העיר, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, תשנ"ד, עמ' 25, ובמקורות המובאים שם.

25 לראשונה נדפס הספר כחלק השלישי של הטרילוגיה של הרב קלישר, אמונה ישרה, בשנת תרכ"ב (1862) בְּלִיק. עם זאת, הספר מתעד התכתבויות ומאמצים תורניים סביב הסוגיה במשך שלושים שנות יצירה והגות. לדעת הרב קלישר, לאחר פעולות ראשוניות של התיישבות יהודית בארץ יש לרפא את מזבח ה' ההרוס ולהקריב עליו קורבנות ציבור, דבר שיאץ באופן פלאי את הגאולה ויביא אותה לשלמות במהרה.

26 פיעטרקוב [פיעטרקוב] תרע"ג. בחלק א, עמ' 27-32, מובא קונטרס "דרישת ציון וירושלים", אשר בו מחאה חריפה נגד אפשרות חידוש עבודת הקורבנות מבית מדרשו של הרב קלישר. לעניין זה באריכות ובאופן מקיף ראו הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, עיר הקודש והמקדש, חלק ה [על אפשרות ההקרבה בזמן הזה], ירושלים: [חמו"ל], תש"ל.

27 במאמר "תורה אור" שבראש האנתולוגיה שבעריכתו, אסיפת זקנים למסכת זבחים

חכמים חשובים נוספים באותה עת העלו על נס את לימוד סדר קודשים, דוגמת ר' יצחק מינקובסקי מקרלין (1788-1851),²⁸ האדמו"ר מגור, ר' יהודה אריה ליב אלתר, בעל שפת אמת (1847-1905),²⁹ ר' דוד רפפורט (1889-1941),³⁰ ר' יחיאל מאיר פאנעט, רבה וראש ישיבתה של הידלמש (1863-1944),³¹ ר' זליג ראובן בנגיס, גאב"ד העדה החרדית בירושלים (1864-1953),³² ר' צבי פסח פרנק, רבה של ירושלים (1873-1960),³³ ר' מרדכי אילן (1915-1981)³⁴ ועוד.

(ורשה: [חמו"ל], תרס"ב, עמ' 5-16), האריך החפץ חיים בנחיצות העיסוק בסדר קודשים כזרז ממשי לגאולה ויצא בקריאה פומבית להתעורר ולעסוק בסוגיות אלה ברמה המקצועית והלמדנית הגבוהה ביותר. הוא חזר על הדברים במתכונת תמציתית בהקדמה לספרו של חתנו אהרן הכהן, **עבודת הקרבנות** (פיעטרקוב [פיעטרקוב]: [חמו"ל], תרע"ג). ככלל, החפץ חיים הקדיש לענייני קודשים מאמץ אינטלקטואלי וספרותי כביר, כמשתקף מהכרכים הנוספים שהוציא לאור בעניינים אלו: ר' ישראל מאיר הכהן, **לקוטי הלכות**, חלקים א-ד, פיעטרקוב [פיעטרקוב]: [חמו"ל], תרנ"ט; הנ"ל, **לקוטי הלכות**, חולין, פיעטרקוב [פיעטרקוב]: [חמו"ל], תרס"ג; הנ"ל, **אסיפת זקנים** למנחות, פיעטרקוב: [חמו"ל], תרס"ט; הנ"ל, **מאמר צפית לישועה**, פולטבה: [חמו"ל], תר"ע; הנ"ל, **תורת כהנים עם פירוש חדש**, פיעטרקוב [פיעטרקוב]: [חמו"ל], תרע"א; הנ"ל, **לקוטי הלכות**, זבחים, פיעטרקוב: [חמו"ל], תרצ"ג; הנ"ל, **השלמה ללקוטי הלכות הראשונים**, פיעטרקוב [פיעטרקוב]: [חמו"ל], תרפ"ה, ועוד. בהצעת המחקר לעבודת הדוקטור של איתם הנקין, שלא הספיק להשלימה קודם שנגדע פתיל חייו, הוא ביקש לשים דגש גם על הפן הייחודי הזה במשנת החפץ חיים (איתם הנקין), הצעה לתוכנית מחקר לעבודת דוקטור בנושא "הרב ישראל מאיר הכהן מראדין [החפץ חיים]: ביוגרפיה", אוניברסיטת תל אביב, תשע"ה, הצעה לפרק שישי).

28 ר' יצחק מינקובסקי, **קרן אורה**, על מסכתות זבחים ומעילה, וילנה: [חמו"ל], תרי"ז.

29 ר' יהודה אריה לייב אלתר, **שפת אמת**, על סדר קדשים, ורשה: [חמו"ל], תרפ"ה.

30 ר' דוד רפפורט, **מקדש דוד**, חלקים א-ב, פיעטרקוב [פיעטרקוב]: [חמו"ל], תרפ"ח; ג-ד, בילגורי: [חמו"ל], תרצ"ח.

31 ראו אברהם פוקס, **ישיבות הונגריה בגולתן ובחורבנן**, כרך שני, ירושלים: דפוס הד, תשמ"ז, עמ' 256-257.

32 ר' זליג ראובן בנגיס, **לפלגות ראובן**, קדשים ונדה, ברלין: [חמו"ל], תרפ"ד.

33 ר' צבי פסח פרנק, **מקדש מלך: בירורים בהלכות קדושת ירושלים ומקום המקדש**, בנין בית הבחירה והקרבת קרבנות בזמן הזה, ירושלים: מכון הרב פראנק, תשנ"ז; הנ"ל, הר צבי, סדר קדשים, ירושלים: מכון הרב פראנק, תשס"ג.

34 ר' מרדכי אילן, **תורת הקודש**, חלקים א-ב, ירושלים ובני ברק: מוסד הרב קוק, תש"ט-תש"ל; הנ"ל, **כנסת הראשונים**, זבחים, א-ב, בני ברק: מכון כנסת הראשונים, תשמ"ג-תשמ"ה; מנחות, בני ברק: מכון כנסת הראשונים, תשמ"ח.

במובנים מסוימים, הזיקה להר הבית ולמקום המקדש התחזקה ועודנה מתחזקת גם במרחב החרדי, אבל ברמה נמוכה הרבה מזו שבחברה הדתית-לאומית ואף החילונית. אחוז לא מבוטל מהעולים – הקבועים והחדשים – להר הבית מגיע מהציבור החרדי (בראשם בני משפחת אלבוים). אולם בעוד זו פעולה שאפשר לראותה כחתרנית, ישנו עיסוק גובר והולך בתחומי הדעת הקשורים בעבודת המקדש ובהקמתו.³⁵

גם מלחמת השחרור לא שינתה את סדר הדברים. כדי כך הגיעו הדברים שמשה עמירב, בהרצאה אשר בה סקר את מדיניותו של בן-גוריון במהלך מלחמת השחרור, טען:³⁶

בתחתית סדר העדיפות של בן גוריון עמד הר הבית, מעליו – ירושלים, ובראש סדר העדיפויות הייתה מדינה עברית. כדי להשיג מדינה היה בן גוריון מוכן לוותר על הר הבית, ואפילו על ירושלים [...] לא הייתה זו בחירה מתוך תפישה אידיאולוגית אלא פרגמטית.³⁷

היו שטענו שראשי הציונות ההתיישבותית היו נבוכים וביקשו להתנער מהקשר ההיסטורי עם ירושלים, ובוודאי עם קודשיה.³⁸ היטיב לסכם את הדברים מאיר פעיל: "מתוך שיקולים של ריאליזם פוליטי, בחרה ממשלת ישראל להסתפק

35 לא אמנה אותם כרוכל, אבל בידי רשימה ארוכה מאוד של עשרות יצירות תורניות מהעשורים האחרונים, שנכתבו במרחב החרדי ומוקדשות כולן ללימוד עיוני ומעשי של מלאכת המקדש וקודשיו.

36 משה עמירב, אדוני ראש הממשלה: ירושלים!, ירושלים: כרמל, תשס"ה, עמ' 114.

37 ראו דוד בן-גוריון, בהלחם ישראל, תל אביב: מפלגת פועלי ארץ ישראל, תשי"א, עמ' 179-183. התנצלות מפורטת של בן גוריון על אי-כיבוש ירושלים העתיקה ניתנה בנאום שנשא בט"ו בטבת תשי"י לאחר החלטת הממשלה והכנסת להעביר את מוסדות השלטון ירושלימה (דוד בן-גוריון, "ירושלים במלחמה", בתוך: מרדכי נאור [עורך], ירושלים בתשי"ח, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ג, עמ' 2-8).

38 ראו יגאל עילם בדיון בנושא "מאורעות תרפ"ט כנקודת מפנה", בתוך: לבסקי (לעיל הערה 5), עמ' 410-414. באותו דיון, אליקים רובינשטיין אף רמז שהבחירה בכותל כסמל למאבק באה על חשבון מקומות מקודשים אחרים (במשמע הר הבית?), מתוך הכרעה מרצון של ההנהגה הציונית (שם), עמ' 415). עמד על כך עוד קודם לכן ישראל אלדד במאמרו

בחלוקת ירושלים [...] זאת על אף שהיה בכוחו של צה"ל לכתר ולכבוש את כל איזור ירושלים".³⁹

ג.

מלחמת ששת הימים והמהפכה שלא התרחשה במעמדו של הר הבית

מן המפורסמות הוא שממשלת ישראל ביקשה להימנע מקרב עם הכוחות הירדניים במלחמת ששת הימים.⁴⁰ זאת ועוד, התלבטויות שרי הממשלה אם להתוות לצה"ל אפשרות לשחרור העיר היו קשות, והיו כמה שרים שהתנגדו להעלאת אפשרות כזאת. אולם גם ההחלטה

לכבוש לבסוף את העיר העתיקה לא העמידה במרכז את הר הבית.⁴¹

חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, שנחקק על ידי הכנסת בשנת תש"ם ועבר תיקון מהותי בשנת תשס"א, הוא מתוצאות המלחמה.⁴² הסעיף הראשון לחוק קובע באופן חד-משמעי: "ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל". בסעיף חמש לחוק, כחלק מהתיקון שנוסף בשנת תשס"א, נקבע שתחום ירושלים הנכלל

"שחרור ירושלים: מוצא מסבכים", בתוך: גדליה אלקושי, יהושע טן פי ושרגא קדרי (להלן הערה 54), עמ' 29-30.

39 מאיר פעיל, "האיסטראטגיה הציונית-הישראלית בשאלת ירושלים", בתוך: שאלחיאל (לעיל הערה 11), עמ' 355-383, בעמ' 382-383. בספרו של בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, תל אביב: עם עובד, 1969, עמ' 191-196, מופיע פרוטוקול נוקב של ישיבת הממשלה השישית, שעסקה בגורלה של ירושלים לפני ההפוגה, ובטרונות הקשות של נציגי ירושלים במעמד זה.

40 ראו, לדוגמה בלבד, עוזי נרקיס, אחת ירושלים, תל אביב: עם עובד, תשל"ו, עמ' 80, וכן עמ' 196-239.

41 ראו דוד דיין, מחרמון עד סואץ, תל אביב: מסדה, תשכ"ז, עמ' 153-161, על תיאור כיבוש העיר העתיקה מפיו של מוטה גור. אין כמעט התייחסות להר הבית לאורך התיאור הנרגש, וכל כולו מתרכז בהגעה אל הכותל כיעד שאליו נכספו במשך אלפי שנים.

42 סקירה מקיפה של החלטות הממשלה והכנסת בנוגע להר הבית לאחר מלחמת ששת הימים מופיעה אצל שירי ספקטור-בן ארי, "עליית יהודים להר הבית", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2014. תמצתי את הנדרש לקורא והוספתי הוספות קלות. עוד ראו אמנון רמון, "מעבר לכותל: היחס להר הבית מצד מדינת ישראל והציבור היהודי לגונוניו (1967-1999)", בתוך: רייטר (לעיל הערה 11), עמ' 113-142.

בחוק הוא זה שנוסף לה בהכרזה מיום כ' בסיוון תשכ"ז (28.6.1967). הכרזה זו, שנחתמה בידי שר הפנים חיים משה שפירא, צורפה למפה המסרטטת את גבולות ירושלים החדשים, והר הבית בתוכם כמוכן. הכרזה זו הייתה תוצאה של הכרעה מממשלתית ושל מאמץ דיפלומטי לבסס את שלמותה של ירושלים ואת שינוי הסטטוס־קוו באופן מהיר ובלתי־ניתן לחזרה.⁴³

חוק זה לעיל הוא פירוט של העיקרון שנקבע ימים ספורים לאחר מלחמת ששת הימים, החוק לתיקון פקודת סדרי השלטון והמשפט, אשר בו סעיף 11ב,⁴⁴ המסמיך את הממשלה לאשר בצו את החלת חוק המדינה על כל שטח של ארץ ישראל. אולם בכל הדיונים הללו, מקומו של הר הבית ומעמדו היו משניים לחלוטין.⁴⁵

אומנם על הצורך בהפגנת ריבונות יהודית בהר הבית עמד לימים גם שר הביטחון משה דיין, שהתנגד בתוקף לסגירת שערי ההר ליהודים ודרש לצמצם את האוטונומיה המוסלמית בכל הנוגע לסגירת שערים לתחומי המסגדים עצמם,

43 על התרונות הסטטוס־קוו מתוכנו עקב תמורות פוליטיות ומדיניות ראו יצחק אנגלרד, "מעמד המשפטי של המקומות הקדושים", בתוך: אחימאיר (לעיל הערה 11), עמ' 4-9. בעמ' 8 במאמרו קובע השופט אנגלרד קביעה חשובה ביותר לענייננו: "לשאלה שהתבררה בבית המשפט יש מימד נוסף שלדעתי הוא גורם מכריע בכל התפתחות הסכסוך: האיסור מטעם הרבנות הראשית לעלות להר הבית. נוכח איסור הלכתי זה, הרי חוגים יהודיים המבקשים להתפלל בהר הבית הם קבוצה חריגה ביהדות הדתית. לו הייתה העליה להר הבית מצווה דתית ליהודים, אני משוכנע שהיה נמצא פתרון שונה לחלוטין" (ההדגשה שלי).

44 פורסם ב"רשומות" 499, עמ' 74, בכ' בסיוון תשכ"ז (28.6.1967), יחד עם החוק לתיקון פקודת העיריות, המחיר לשר הפנים להרחיב את גבולה המוניציפלי של ירושלים.

45 ראו אמנון רמון, "מחששות כבדים לסיפוח נלהב ונרחב: מהלכי השלטון הישראלי ל'איחוד ירושלים (יוני 1967)", בתוך: יהושע בן־אריה, אביבה חלמיש, אורה לימור, ריכב רובין ורוני רייך (עורכים), **חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעה**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשע"ה, עמ' 365-415. סקירה מקיפה של התהליך שקדם להרחבת העיר מופיעה אצל דוד אייזנשטדט, "תמורות בגבולות העירוניים (מוניציפליים) של ירושלים, 1863-1967", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשנ"ט, עמ' 130-151. עוד ראו שמריהו כהן, "הרחבת תחומי העיר המאוחדת והקמת השכונות החדשות", אריאל 44-45 (1986), עמ' 39-44.

המקודשים להם, ועל ההר דרש להחיל ולהפגין ריבונות יהודית מלאה.⁴⁶ היו גם אנשי ציבור שהתקוממו לאורך השנים על היעדר הריבונות דה־פקטו על ההר ועל ההשלכות העלולות להיות לכך על עוצמת העמדה הישראלית בהינתן דיון בכל הסדר עתידי.⁴⁷

כל זאת בצל החלטתו של משה דיין (שלא התקבלה בפורום ממשלתי) להשיב מייד את מפתחות ההר, ולמעשה את האחריות על כל המתחולל בו, לידי הווקף. בזמן אמת כמעט לא נשמעו קולות מתנגדים לכך בציבור הישראלי ובמנהיגות הפוליטית שלו. הכרזתו האלמותית של אל"מ דאז, מוטה גור: "הר הבית בידינו", נותרה ריקה מתוכן לאומי ודתי.

אומנם הרב שלמה גורן, אז הרב הצבאי הראשי, ביקש בחודשים שלאחר מלחמת ששת הימים לבסס מקום תפילה יהודי על הר הבית, אבל החלטת ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים (החלטה 761), יחד עם החלטת הרבנים הראשיים לישראל, מנעו אותו מכך.⁴⁸ כך נכתב בפרוטוקול ההחלטה (מהישיבה נעדר משה דיין, כמצוין בראש הפרוטוקול), מיום י' באב תשכ"ז, 16.9.1967. מפאת חשיבותו המסמך ונדירותו אני מביאו בשלמותו:

הר הבית

לאחר דיון בהצעות השונות לגבי הר הבית מחליטים:

א. הועדה מטילה על היו"ר [זרח ורהפטיג] להפגש עם האלוף הרב גורן ולהודיע לו כי עליו להפסיק את ארגון התפילות, מדידיות[!] וכדומה על הר הבית.

46 ראו יהושע ביצור, "היום הכרעת הממשלה לגבי הצעות על פתיחת הר הבית לביקורי יהודים", מעריב, 19.10.1969, עמ' 1, 4.

47 ראו שמואל שניצר, "על ריבונות ותקפו של חוק", מעריב, 17.1.1986, עמ' 23.

48 במשך שנים ארוכות נהג הרב גורן להתפלל על בנין המַחֲכֶמָה, הנושק להר הבית, בהיתר אלופי פיקוד המרכז לדורותיהם. נוסף על כך הוא ביקש לארגן בכמה הזדמנויות מייד לאחר מלחמת ששת הימים תפילות על הר הבית עצמו, והדבר לא אושר לו.

ב. שר הבטחון מתבקש להורות לרמטכ"ל להזמין אליו את האלוף הרב גורן ולהורות לו להמנע מכל פעולה הקשורה בארגון תפילות, מדידות וכדומה על הר הבית.

ג. ב"6 קולות משיעלו בכניסה להר הבית מתפללים יהודים, יושבו ע"י כוחות הבטחון לכותל המערבי.⁴⁹
(ההצעות המפורטות להלן נדחו:

1. [ב"3:2 קולות] לאישור כניסת יהודים להר הבית בשבת הקרובה.

2. [ב"3:2 קולות] למנוע תפילה מאוגנת [מאורגנת?] על הר הבית של לא מוסלמים עד ליום א' הקרוב.

3. [ב"3:3 קולות] למנוע תפילה הפגנתית מאורגנת (כנ"ל) על הר הבית.

4. [ב"3:3 קולות] אין סתירה בין הצעה 2 והחלטה ג' דלעיל.⁵⁰

החלטה זו, שנועדה להיות מענה לחשש קונקרטי בקרב חברי הממשלה ממהומות שיתפתחו עקב רצונו של הרב גורן לארגן תפילות המוניות על הר הבית, היא המסמך היחיד שבו התוותה ממשלת ישראל את מדיניותה בנוגע להתנהלות

49 לימים תובא שורה זו, ללא ההקשר הכולל של המסמך, כראיה בידי מזכירות הממשלה ומפקד מחוז ירושלים, אריה עמית, לכך שהממשלה החליטה לאסור תפילת יהודים בהר הבית. לפולמוס על סוגיה זו ראו ארנון סגל, "כך הומצאה החלטת ממשלה", מקור ראשון, 24.5.2013. עוד ראו הנ"ל, "דף הבית", מקור ראשון, 26.5.2013. ברשימה הראשונה מאת סגל מובאת סדרת ראיות המצביעות על כך שהחלטת הממשלה המקורית לא הייתה מעבר להוראה אד הוק, ואין לראות בה החלטה תקדימית מחייבת (כך בעיני השרים עצמם, זמן קצר לאחר הדינויים עליה). עם זאת, עמית עצמו קרא לאחרונה לחלק את הר הבית בין יהודים לערבים ולהתיר תפילת יהודים על ההר (כך בריאיון מיום 18.11.2014). עוד קודם לכן ביטא עמית חזון ברוח זו. ראו אריה עמית, "בית חלומותי", פורסם במדורו של ארנון סגל, "דף הבית", מקור ראשון, 2.9.2013.

50 תודתי הגדולה לארנון סגל על שהמציא לי עותק של תצלום פרוטוקול ההחלטה. ספקטור־בן ארי מביאה (לעיל הערה 42, עמ' 5-6) קטעים ממכתבו המתרעם של הרב גורן לחברי הממשלה עקב החלטות אלו.

יהודים על הר הבית. הוראה מסודרת מצד הכנסת או הממשלה בכל הנוגע לאיסור או היתר תפילה על הר הבית לא נוסחה עד היום.⁵¹

היו בחברה הישראלית אלו שתמכו במהלכיו של הרב גורן,⁵² לאו דווקא אלה המזוהים עם העולם הדתי, וזכורה אמירתו המפורסמת של אצ"ג: "השולט בהר שולט בארץ".⁵³ עם זאת יהיה זה נכון לקבוע שגם בקרב אלה שפיעמה בהם

51 ראו לדוגמה, "שר המשטרה: נאסר על יהודים להתפלל ברחבת הר הבית", דבר, 27.12.1967, עמ' 1 (יש עם זאת לציין שהאיסור המוזכר הוא מכוח הוראת החוק המחייבת את המשטרה לשמור על הסדר הציבורי, ולא הוראה מיוחדת הנוגעת להר הבית).

52 נדב שרגאי טען שאנשי הציבור היחידים (חוץ מאנשי תנועות הר הבית, כמובן) שהביעו תמיכה בתפילת יהודים על הר הבית היו אהוד אולמרט, יעקב חזן ומוטה גור. אמירה זו רחוקה לדעתי מן האמת. ראו לדוגמה נתן אלתרמן, "פולמוס הכותל", מעריב, 25.8.1967; גרשון ארגוב, "בימי הגלות עלו יהודים להר הבית", דבר, 4.9.1967, עמ' 4. עוד ראו יהושע ביצור, "עת לחדש מסורות", מעריב, 4.8.1968, עמ' 9, 15 (קריאתם של חיים גבריהו ובן-ציון לוריא, חוקרי התנ"ך, יחד עם ישראל אלדד, להקים בית כנסת על הר הבית. עוד קודם לכן פרסם לוריא מאמר בשם "על הר הבית", דבר, 20.10.1967, עמ' 8-7, אשר בו סקר את הרקע ההיסטורי של העלייה להר ואת הצורך בחידוש מסורת זו). מי שהתבטא בחוקף על הזכויות ההיסטוריות של עם ישראל על כל מרחבי ארצו, ובפרט על הר הבית, היה פרופ' מנשה הראל. ראו הקדמתו לספרו זאת ירושלים, תל אביב: עם עובד, תשכ"ט. כמובן, אי-אפשר להתעלם מזעקותיו של ישראל אלדד על נטישת ההר ועל ביכור הכותל תמורתו. ראו לדוגמה ישראל ואריה אלדד, "ואין מנורה בהר...", ירושלים: אתגר - בין הסבך והמזבח, ירושלים: כרטא, 1978, עמ' 242-246; ישראל אלדד, "חטא המרגלים טפל לעומת חטא הנסיגה מארץ-ישראל", נקודה 168 (תשנ"ג), עמ' 12-13, 38 (אלדד תקף שם בחריפות את הציונות הדתית על המנטליות הגלותית, לדבריו, שהובילה לעצירת מפעל הגאולה לאחר ששת הימים הרגלי הר הבית, ולא עלתה אליו). עם זאת, גם אלדד הכיר בחשיבותו הסמלית של הכותל המערבי כסמל הרשמי של מלחמת ששת הימים. ראו מאמרו "שחרור ירושלים" (לעיל הערה 38), עמ' 32-33. ראו דבריו של ישראל הראל בריאיון שערך עימו ישי פרידמן בעלון שביעי, 15 במאי 2015, עמ' 26-28, על אי-החלת הריבונות על הר הבית ועל קריאתם המהדהדת של אצ"ג ואלדד "למעלה! למעלה!".

53 על הקשר המיוחד והעמוק של אצ"ג להר הבית אפשר לעמוד מקריאת תיאורו "מעמד הבורא בבריאת העולם: בהר הבית בירושלים", שנכתב בראשית שנות השישים, אשר בו ניסיון להעלות על הכתב את העומק הרוחני שחוה בעת עלייתו להר הבית בתרפ"ד (1924). ראו אורי צבי גרינברג, כל כתביו, כרך ב (שירים, חלק שני), ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"א, עמ' 162-163. כתב על כך גם הלל ויס, "נס הר הבית בשירת אצ"ג", נתיב 16 (3) (תשס"ג), עמ' 54-62. עוד עמד על עומק הזיקה בין אצ"ג להר הבית ברוך פלח בעבודתו "כתב העת 'סלם למחשבת מלכות ישראל': בין פואטיקה לפוליטיקה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע, עמ' 278-279. עוד ראו אבנר הולצמן, "קרבן ואסור לנו שם",

תחושה משיחית ממש לאחר המלחמה, מרחבי הארץ הגדולים הם שהרעיון עליהם שכרון חושים, וכיבוש הר הבית נותר בקרן זווית כהישג משני למדי של המלחמה.

כך בקובץ שהורתו, לפי עורכיו, כבר בזמן המלחמה עצמה, מאת משוררים וסופרים ירושלמים שרבים מהם היו כעבור זמן קצר חברי תנועת "ארץ ישראל השלמה", שיצא לאור פחות משנה לאחר מלחמת ששת הימים, וכותרתו "ולירושלים".⁵⁴ כיבוש הכותל המערבי, לדעת חברי הקובץ, הוא פסגת ההישגים הלאומיים של המלחמה, והר הבית אינו מופיע כמעט בכלל כבעל ערך לאומי או אפילו רוחני.⁵⁵

ככלל, פניה הרוחניות של מדינת ישראל מאז מלחמת ששת הימים היו נשואות לרחבת הכותל המערבי, שזכתה לטיפול, להרחבה ולשיקום כיאה למקום קדוש, בעוד הר הבית הופקד בידי הווקף המוסלמי ללא כל מחאה ציבורית בולטת.⁵⁶

בחור: בראלי (לעיל הערה 23), עמ' 202-223. אולם משה שמיר העיד שאצ"ג ערג להתפלל בכותל המערבי דווקא, ולא ראה בשחרור הר הבית את היעד הראשון בחשיבותו במהלך מלחמת ששת הימים. ראו עוד מזרחי (עורך), בעט ברזל בצפורן שמיר: שיחות עם הסופר משה שמיר, ירושלים: ספרי בצרון, תשס"ה. מנגד, חיים גורי ציטט במאמרו "מגילת העצמאות זועקת מכאב", הארץ, 22.6.2013 את דברי אצ"ג אליו ברוח זו, וכך את תחושת התבוסה שאחזה באצ"ג ימים ספורים לאחר מלחמת ששת הימים עקב אי-האחיזה המעשית בהר הבית. לאחרונה נבחנה מורכבותה של העיר ירושלים בעולמו של אצ"ג בידי שי גינזבורג. ראו Shai Ginsburg, "The City and the Body: Jerusalem in Uri Tsvi Greenberg's Vision of One of the Legions," in: Madelaine Adelman and Miriam Fendius Elman (eds.), *Jerusalem: Conflict and Cooperation in a Contested City*, Syracuse NY: Syracuse University Press, 2014, pp. 143-171

54 גדליה אלקושי, יהושע טן פי ושרגא קדרי (עורכים), **ולירושלים: דברי ספרות והגות לכבוד ירושלים המשוחררת**, ירושלים: יחדיו, ניסן תשכ"ח.

55 אם כי ראו שירהם של אהרן מירסקי, "עליה בדמע", שם, עמ' 197, ושל לוי בן אמחי, "מוריה", שם, עמ' 139. מנגד, זאב וילנאי, ממייסדי התנועה למען ארץ ישראל השלמה, הוציא לאור חודשים ספורים לאחר המלחמה את **אטלס תשכ"ח: שנת עשרים למדינת ישראל**, ירושלים: כרטא, תשכ"ח. שם, עמ' 25-26, הוא סוקר את המקומות הקדושים בארץ ליהדות, לנצרות ולאסלאם. ליהדות מונה וילנאי בירושלים את הכותל המערבי ואת קברי דוד המלך, הסנהדרין ושמעון הצדיק. מנגד, לאסלאם הוא מונה, נוסף על המסגדים, את "מקום המקדש", לא פחות!

56 לטענת ברקוביץ', "הצעות" (לעיל הערה 11, עמ' 39-40), בשלהי שנות התשעים חל ניכור גדול עוד יותר ביחס החברה הישראלית להר, והחגלתה אצלו נכונות גדולה מאי

כמה ניסיונות להתפלל תפילות מחאה על הר הבית נרשמו במהלך השנים, אבל אלה היו על פי רוב נחלת קבוצות מצומצמות מאוד, שלא ייצגו זרמי עומק משמעותיים בחברה הישראלית.⁵⁷ כמעט כל הניסיונות הללו הגיעו מצד חוגי צעירי בית"ר והליכוד, ולאוו דווקא מצד גורמים דתיים.

מנגד, מעמדו הדתי והלאומי של הכותל המערבי הלך והתעצם, וצבר תאוצה כבירה. דורון בר טוען שבמהלך שש השנים שלאחר מלחמת ששת הימים התעצבה דמותו של הכותל בתודעה הישראלית כמוקד הרגש הדתי היהודי בעם ישראל, וגם כסמל לאומי, אבל ברמה פחותה.⁵⁸ רוח זו השתמרה במידה רבה עד לאחר חתימת הסכמי אוסלו בראשית שנות התשעים של המאה העשרים.⁵⁹

כפי שהבאתי בהקדמה, במסגרת ועידת קמפ־דייוויד בשנת 2000 הועלו הצעות ויתור מפליגות על האחיזה היהודית בהר הבית. נוסח מתווה קלינטון הציע לראשונה הסדר מעשי המכיר בריבונות יהודית הנובעת מזכות היסטורית דתית על הר הבית מחד גיסא, ומאידך גיסא ביקש לעגן את רחבת הבית כשטח מוסלמי:

פעם לוותר על הריבונות עליו במסגרת הסכם שלום עם הפלסטינים. את דבריו הוא תומך בסקרי דעת קהל שביצעה ממשלת ישראל ערב ועידת קמפ־דייוויד בשנת 2000. עם זאת, גם הוא מודה בכך שחל שינוי משמעותי מאז, ושהחברה הישראלית שינתה את פניה בכל הנוגע לזיקתה להר (שם, עמ' 45-47).

57 "הורחקו אנשי קבוצת 'אריאל' שניסו להתפלל על הר הבית", דבר, 12.8.1970, עמ' 1 (כחמישה עשר איש); "חברי בית"ר ניסו להתפלל על הר הבית", דבר, 23.8.1971, עמ' 4 (כחמישה עשר איש). במהלך כתיבת יומני הכותל שלו הזכיר רב הכותל, הרב מאיר יהודה גץ, בביטול יש לומר, מפעם לפעם ניסיונות מסוג זה. ראו לדוגמה הרב מאיר יהודה גץ, "יומן הכותל", יומן 8, עמ' 78; יומן 10, עמ' 43; יומן 11, עמ' 45, ועוד הרבה ברוח זו (את יומניו של הרב גץ אפשר לקרוא בעמוד "מכתבי הרב גץ", באתר בית הרב גץ).

58 דורון בר, "המאבק על הכותל המערבי בין מלחמת ששת הימים (1967) למלחמת יום הכיפורים (1973)", בתוך: בן-אריה ואח' (לעיל הערה 45), עמ' 318-346. לאורך יומני הכותל של הרב גץ ניכרת מגמה מובהקת שלו להגיע למצב של עיצוב הכותל כסמל דתי ופחות כסמל לאומי. לדוגמה יש לציין את מאבקי העיקשים נגד השבעות חילות צה"ל השונים בכותל (למעט הצנחנים). ראו בפרט גץ (לעיל הערה 57), יומן 11.

59 חן (לעיל הערה 1), עמ' 36, ובמקומות נוספים, הצביעה על הסכמי אוסלו ולאחר מכן על ועידת קמפ־דייוויד בשנת 2000 כעל אירועים שהייתה להם השפעה על שינוי היחס להר הבית.

חלוקה "אנכית" של הר הבית: מה שלמעלה, מסגדי אלאקצה וכיפת הסלע והרחבה שביניהם, יהיה בריבונות פלסטינית. מה שלמטה, החלל התת־קרקעי שמתחת למסגדים המוסלמיים, שבו אולי טמונים שריד בית המקדש היהודי, יזכה למעמד מיוחד שיכבד את הזיקה היהודית.⁶⁰

יהיה נכון לומר שהצעה זו, שטיבה ומקורה אינם ברורים, תרמה תרומה מכרעת להגברת העיסוק בהר הבית, ובמידה רבה להשבתו ההדרגתית למרכז התודעה של החברה הישראלית.

גם אנשי הציונות הדתית לא הציבו לאחר מלחמת ששת הימים את הר הבית בראש מעייניהם, אף אלו בהם שהיו ועודם טעונים מתח משיחי גדול. תנועת גוש אמונים על שלל פעילויותיה, יוזמותיה ומפעליה לא נקפה אצבע לקידום

מעמדו של הר הבית בחברה הישראלית ובתודעה היהודית.⁶¹ את מיטב ומרב המשאבים – הפיזיים והרוחניים – הקדישו גורמים מהציונות הדתית באותה עת במפעל ההתיישבות בחבלי הארץ ששוחררו. אפשר לקבוע שהציונות הדתית שלאחר מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים ויתרה על חזון השיבה אל "המקום אשר יבחר" (ביטוי המוזכר פעמים רבות בספר דברים), ותמורתו יצרה חזון של לשוב אל "מקום אשר יבחר". הר הבית כמשאב וכמבוע רוחני־משיחי הומר

.ד

הציונות הדתית והתעוררות העיסוק בהר

60 מתוך "מתווה קלינטון (2000)", אתר יוזמת ז'נבה.

61 אומנם ראו "ראשי גוש אמונים מצדדים בזכות להתפלל על הר הבית", דבר, 17.3.1983, עמ' 2. אולם הדוברים שם אינם מייצגים בהכרח את כל תנועת גוש אמונים וגם לא נטלו חלק בפעילות העלייה להר או אף במאבק המשפטי למענה. ראו נדב שרגאי, המאבק על הר הבית: יהודים ומוסלמים, דת ופוליטיקה מאז 1967, ירושלים: כתר, תשנ"ה, עמ' 76-78. עם זאת, קלמן צנלסון (כובשים במצוקה, תל אביב: אנך, 1983), הסופר השנוי במחלוקה, סבר בספרו (שם, עמ' 53) שהשפעת יוצאי לח"י על אנשי גוש אמונים עמוקה מאוד ושהיא עתידה לתת את אותותיה גם בדרישה לתפילת יהודית בהר הבית. חגי סגל קבע: "בששת דפי 'נספח מספר אחד' שלו [של גוש אמונים] לא אוזכר הר הבית ולו גם פעם אחת" (חגי סגל, אחים יקרים: קורות המחלוקה היהודית, ירושלים: כתר, 1987, עמ' 59).

בפעולות ארציות בעלות ניהוח ומטען משיחי־רוחני של התיישבות בחבלי הארץ. התיישבות זו נועדה למלא חלל ארצי־ביטחוני ולעקור מן השורש את תחושת המחנק של המדינה בגבולות '67 מחד גיסא, ומאידך גיסא נועדה למלא את החלל של המשיחיות החלוצית, של ההגשמה והקמת הארץ מעפרה; התגשמות חזון הנביאים, שהייתה ללא ספק אחד המניעים המרכזיים של כל אנשי התיישבות באותה עת, שהתמקדה בהפרחת שממת הארץ.

עם זאת, אחטא לאמת אם אטען שלא נמצאו כלל אנשים שדרישת מקום המקדש והר הבית עמדה בראש מעייניהם. היו כמה וכמה דמויות שניסו לקדם את מעמדו של הר הבית ולהצביע על חשיבותו בעולם הדתי בפרט ובחברה הישראלית בכלל, אולם הצד השווה של כולם הוא שהם נתפסו כמקדמים אג'נדה אוטורית, אוונגרדית ובלתי־שקולה ואחראית, גם מצד מפעל ההתיישבות ביש"ע עצמו. רק פלג קטן משרידי הלח"י, בדמות ישראל אלדד ושבתי בן־דב – ובתמיכתו הרוחנית של אצ"ג – התייחס בכובד ראש לשאלת הר הבית כמרכזית לעתיד המדינה היהודית.

גם בחוגי תנועת ארץ ישראל השלמה, שהתגבשה זמן קצר מאוד לאחר מלחמת ששת הימים, תפס הר הבית נפח קטן מאוד. בביטאונה הרשמי של התנועה, "זאת הארץ", קשה למצוא התייחסות להר ולמעמדו המשפטי, הלאומי או הדתי, לעומת אינספור דיונים וויכוחים על מדיניות הביטחון של ישראל, שאלות של מדיניות חוץ ופנים, והתרפקות מחודשת על חולות סיני ועל מרחבי יהודה ושומרון והגולן, וכמובן על ירושלים העתיקה והכותל המערבי.⁶²

דמויות כמו גרשון סלומון, יואל לרנר, יהודה עציון וישועה בן־שושן, ששמם של חלקם אף נקשר ביוזמות מחתרתיות להחריב את כיפת הסלע ו"לסלק את

62 חיפוש יסודי של אזכורי הר הבית בשנותיו הראשונות של הביטאון (1968-1970) העלה חרס, למעט שני מאמרים המזכירים את ההר במרומז. ראו ישראל אלדד, "מנורה ענפה, מקשה אחת", זאת הארץ 17 (תשכ"ט), עמ' 2; הרב יעקב שטיגליץ (אריאל), "משמעותה של ברית הארץ", זאת הארץ 18 (תשכ"ט), עמ' 4-5. גם בשנים שלאחר מכן, הר הבית היה נושא זניח לחלוטין בכחבי התנועה.

השיקוץ",⁶³ מעולם לא נתפסו כבעלי עמדה ציבורית מקובלת ומשפיעה.⁶⁴ הם הוצגו כקוריוז או כאיום על ההגמוניה הרעיונית של מפעל ההתיישבות ושל הציונות הדתית. העובדה שרוב חברי המחתרת היהודית דחו את רעיון הסרת השיקוץ באופן אקטיבי מעידה כאלף מונים על כך שגם נטילת החוק ליריים, רצח פעילי טרור ופעולות נקם באזרחים ערבים חפים מפשע הוכרו כפעולות אחראיות והגיוניות יותר מעלייה ממשית להר מתוך רצון לסלק ממנו את האסלאם.⁶⁵

גם פעולות בעלות אופי "רך" יותר מבחינת ההד הציבורי שעשו היה להיות להן – פעולות חוקיות למהדרין וחסרות עוקץ של פוטנציאל נפיץ, דוגמת עלייה תיירותית להר הבית – נותרו נחלת בודדים בלבד בחברה הדתית בישראל, אנשי קצה נטולי השפעה ציבורית.

ללא ספק תרמה לכך המסורת של פוסקי ארץ ישראל בדורות האחרונים לאסור באופן גורף את העלייה להר הבית, ללא הבחנה בין חלקיו השונים והאפשרות שהם אינם חלק מהתחום המקודש והאסור בכניסה.⁶⁶ הגם שישנן עדויות רבות על

63 מקור הכינוי "שיקוץ" למבנים הנוכריים העומדים על מקום המקדש הוא בספר מלכים ב כג, יג (ראו את כל הפרק, העוסק בהסרת העבודה הזרה ממקום המקדש בידי המלך יאשיהו). אומנם שם השיקוץ אינו ממוקם במקום המקדש אלא בסביבות ירושלים (לא יעלה על הדעת שיאשיהו היה ממלא את מקום המקדש בעצמות אדם, כמובן), אולם ביטוי זה זכה בספר דניאל (ט, כז; יא, לא; יב, יא) למעמד אונטולוגי בכל הנוגע לעצם שקיומו הוא חילול מקום המקדש והעבודה עצמה וכשם נרדף להסרת קורבן התמיד משגרת העבודה במקדש (ראו תענית כח ע"ב). בספר מקבים א (א, נד) מחואר השיקוץ המשומם כמבנה שהועמד במקום המזבח. בנוגע לכיפת הסלע, אריה מורגנשטרן מביא מקור משנת תקס"ט (1808) אשר בו מיוחס הכינוי "שיקוץ משומם" בירושלים לכנסיית הקבר דווקא! ראו אריה מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, ירושלים: מכללה אורות ישראל, תשנ"ז, עמ' 99–100.

64 דברים אלה נכתבים בניגוד לעמדתה של חן (לעיל הערה 1).

65 ראו סגל (לעיל הערה 61), עמ' 57, 111–120.

66 זמן לא רב לאחר מלחמת ששת הימים הוקדש חלק נכבד מהכנס השנתי של מוסד הרב קוק, "תורה שבעל פה", לנושא איסור העלייה להר הבית בזמננו. הרצאתו של הרב בצלאל זיוולטי, שכותרתה "איסור הכניסה להר הבית בזמן הזה", מופיעה בקובץ תורה שבעל פה י (תשכ"ח), עמ' לט-מה. הרצאתו של הרב מרדכי אילן, שכותרתה "אם קידשה לשעתה קידשה לעתיד לבוא", מופיעה שם, עמ' סב-עג. גם הרצאתו של הרב עובדיה יוסף באוחו קובץ, שכותרתה "בדין כניסה למקום המקדש בזמן הזה", מופיעה שם, עמ' נא-סא. אלה רק מעט מזער ממאספי המקורות בנושא, שנכתב על אודותיו רבות. האיסור אושרר בישיבה של

עלייה מסודרת של יהודים להר בתקופות קדומות יותר, מסורות העולות בקנה אחד עם ההערכות הארכיאולוגיות שבידינו באשר למיקום המשוער של המקדש וקודשיו על ההר (בפרט בחלקו הצפוני), היעדר הרצף הנורמטיבי של עלייה פולחנית מסודרת דור אחרי דור, והחשש מחומרת האיסורים, הולידו איסור גורף על עלייה להר.

יתר על כן, דומה שלפנינו מצב אשר בו המציאות הפוליטית מולידה שינוי הכרתי תיאולוגי ומגדירה מחדש את מושגי הגאולה ואת אופני הבאתה.⁶⁷ לפיכך נוצר מצב אשר בו המסורת ההלכתית החדשה נתמכת במציאות פוליטית חדשה, ושתייהן כאחת נוחות מאוד לציבור – אין עלייה יהודית "כשרה" להר הבית. העלייה ממניעים ארכיאולוגיים או תיירותיים, שהייתה מנת חלקם של אזרחים ישראלים לא דתיים, לא חוללה תנועה כלשהי בחברה הישראלית למען דרישת זכויות או תביעה לשוויון בין יהודים למוסלמים על ההר. נהפוך הוא! בפועל, הווקף הלך וצבר מעמד של כול-יכול בהר, שעל פיו יישק דבר ושאת הוראותיו אין להמרות.

גם הסכמי השלום עם ירדן, שנחתמו בשנת 1994 ועיגנו באופן בינלאומי את מעמדה של ממלכת ירדן כאחראית על המתנהלה בהר הבית, לא חוללו תרעומת בחברה הישראלית ולא הולידו דיונים מעמיקים על שאלת הר הבית. זאת בניגוד מוחלט להשפעתם המקטבת והציבורית האדירה של הסכמי אוסלו, שפתחו את הפתח לויתורים טריטוריאליים ביש"ע ויצרו את אחת מתנועות המחאה רבות-העוצמה בתולדות מדינת ישראל.

מועצת הרבנות הראשית לישראל שהתקיימה בראש חודש סיוון תשכ"ז (הפרוטוקול זמין באתר ארכיון המדינה).

67 אבי שגיא ודב שוורץ ניתחו את הפנים השונות של ההיסטוריה: ריאליזם כהיסטוריה אנושית מול קדושה כהיסטוריה של מעשה אלוהי במרחב הארצי, בנוגע למלחמת ששת הימים ולשחרור הר הבית. ראו Avi Sagi and Dov Schwartz, *Religious Zionism and the Six Day War: From Realism to Messianism*, London: Routledge, 2018, pp. 66–68. הם מחדדים שם שהמתח בין האלוהי שנחשף במהלך המלחמה להיסטוריה הריאליסטית הביא לקונפליקט הכרחי כמעט באשר למעמדה של המדינה ולציות לחוקיה כאשר האינטרס האלוהי והארצי הגיעו לכלל התנגשות.

בשיאו של המאבק נגד הסכמי אוסלו ומתוך ניסיון לעצור את המשך פעילותה של ממשלת ישראל בהנהגת יצחק רבין רצח יגאל עמיר את ראש הממשלה. במהלך כל חקירותיו ומשפטו, ובלי להיכנס כאן לפרטי הרצח, גורמיו ומניעיו, לא הוזכר הר הבית כנושא בעל חשיבות, ווויתורו של רבין על האחיזה בו לטובת הווקף הירדני לא שימש עילה לפגיעה בו. לעומת זאת, הוויתורים על חלקים אחרים בארץ ישראל, דוגמת עזה ויריחו (באותה עת), וקודם שנעקר ולו יהודי אחד מביתו בהתנחלות המבודדת ביותר, נתפסו כעילה מספקת לרצח. מיותר לציין שהתודעה המשיחית שפיעמה בעמיר ותחושתו שגורל העם היהודי מונח על כתפיו, אפילו הן לא הולידו אצלו תחושת אחריות מוגברת להר הבית.⁶⁸

אל מול נתונים אלה הצביע ענברי⁶⁹ על ההתעוררות המשמעותית שחלה בקרב קבוצות בציונות הדתית בכל הנוגע לעיסוק בהר הבית הן מבחינה חינוכית הן מבחינה מעשית. בעוד בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים היה העיסוק בהר נחלתן של קבוצות שהגיעו מהשרדה המרכזית של תנועת בית"ר וצעיריה, משנות השמונים של המאה העשרים ואילך נטלו אנשי הציונות הדתית את הבכורה. אולם כפי שהראיתי בתחילת המאמר, ענברי מציג אותם כ"קבוצות קצה".⁷⁰ עמד על כך, בנימה מרומזת של ביקורת, דב שוורץ.⁷¹ בניגוד לתמונת המצב שעמדה

68 בראש הכרעה הדין נגד יגאל עמיר (ת"א 498/95) נכתב: "בשלהי שנת 1993 חתמו ממשלת ישראל והרשות הפלסטינית על הסכם, הידוע בשם 'אוסלו א', ועל פי טענת המאשימה זהו המועד שבו החל לנבט בלבו של הנאשם זרע הפורענות, שהוביל אותו בסופו של דבר להתנקש במר יצחק רבין, ראש ממשלת ישראל. על פי הנטען, הוא החליט לסכל את יישומו של ההסכם על ידי פגיעה במנהיגים שהובילו את מהלכי השלום, כשהוא מתמקד בעיקר במי שהיה אותה שעה שר החוץ ובראש הממשלה".

69 ענברי (לעיל הערה 2).

70 עמדה קיצונית עוד יותר ומבוססת פחות, מציגה מריה לפקרי במחקרה. Maria Leppäkari, "Liberating the Temple Mount: Apocalyptic Tendencies among Jewish Temple Activists," *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* (19): Exercising Power: The Role of Religions in Concord and Conflict (2006), pp. 193–212. עוד ראו את הסעיף הרביעי, "קבוצות יהודיות הפעילות בעניין הר הבית", במאמרו של אמנון רמון, "מוקדי קדושה", עיר בספר: לקסיקון ירושלים בת זמננו, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, תשס"ג, עמ' 334–338, הסוקר ומונה את קבוצות הקצה העוסקות בהר הבית.

71 ראו דב שוורץ, "פונדמנטליזם יהודי והר הבית: ביקורת ספרים", עלי ספר כא

בפני ענברי בזמן שביצע את מחקרו, כיום העיסוק בהר הבית בציונות הדתית אינו ניתן להצגה כקיצוני או כשולי כל עיקר, שלא כפי שמציגה אותו חן גם לאחרונה.

למעשה, העיסוק בעלייה להר הבית ועצם העלייה אליו עברו טרנספורמציה דתית עמוקה, ומוצגים היום כמוקד של דיון נלהב בנוגע לנחיצות העלייה כפעולה בעלת משמעות דתית. בעוד יש המבטלים את הערך הדתי של העלייה להר, שאינו מוסד דתי ושאינן לזהותו עם המבנה המקדשי שהיה עליו בעבר,⁷² יש הטוענים שההר עצמו זכה, מפאת קרבתו למקום המקדש וייצוגו של מקום המקדש בזמן הזה, למעמד נשגב המצדיק שפה חדשה של מצוות עלייה אליו.⁷³

לדעתי, אפשר למצוא קשר הדוק בין המאבק על שלמות הארץ לבין העלייה להר הבית. ענברי הצביע לראשונה על קשר זה ומיפה את מניעיהן המשיחיים של התנועות השונות החותרות לחידוש הנוכחות היהודית בהר הבית, אם באמצעות ביקורים וסידורים בו אם באמצעות כינון מחדש של המקדש.

(חש"ע), עמ' 185–186. עוד ראו ביקורחו של ישראל מידד, "הפונדמנטליזם האזרחי", *The Right Word, Ymedad.Blogspot*, ספטמבר 2008. עוד ראו ביקורחו של חיים וקסמן על ענברי, "It's not all Religious Fundamentalism," in: Richard I. Cohen (ed.), *Visualizing and Exhibiting Jewish Space and History*, Oxford: Oxford University Press, 2012, pp. 281–287. Yitzhak Reiter, "Narratives of Jerusalem and its Sacred Compounds," *Israel Studies* 18 (2) (2013), pp. 115–132. ראו גם דבריו של חומר פרסיקו, "למה הציונות לא יכולה עם ולא יכולה בלי הר הבית", בבלוג לולאת האל. ראו גם הרצאתו של אמנון רמון, "עליית יהודים ותפילה על הר הבית 1967–2015", בערב עיון על הר הבית לזכרו של פרופ' בר סימון טוב, מכון ירושלים לחקר ישראל, 26.3.2015 (מקוון). רמון מצביע בהרצאתו על נקודת מפנה בנוגע להר בקריאה של ועד רבני יש"ע משנת תשנ"ז, העוסקת ב"כמיהה אל התפילה בהר", אולם ממשיך לזהות את התנועה הדוגלת בעלייה להר ובתפילה בו עם עמדות פונדמנטליסטיות קיצוניות.

72 הרב שלמה אבינר מייצג את העמדה החריפה ביותר בנושא, כולל דברי גנאי וקריאה לסנקציות דתיות כלפי העולים. ראו ארנון סגל, "עלה להתקפה: הרב אבינר נגד רבנים שמחריים עלייה להר הבית", *מקור ראשון*, ב' בניסן תשע"ח (18.3.2018). מיותר לציין שהוא אינו היחידי בהתנגדותו ושהוא מבטא את קולם של המתנגדים.

73 היטיבה לעמוד על כך שרינה חן, אף שגם היא המשיכה לזהות את העולים להר כקיצונים לאומנים. ראו Sarina Chen, "Visiting the Temple Mount: Taboo or Mitzvah," *Modern Judaism* 34 (1) (2014), pp. 27–41

אולם הבנת המניעים האידיאולוגיים של ההתיישבות בכלל חבלי ארץ ישראל והבנת המתח המשיחי העומד בבסיס קבוצות שונות בציוניות-דתית מובילה למסקנה מרחיקת לכת יותר.⁷⁴

הערגה לארץ המובטחת, שהתממשה היא ביטוי עוצמתי במיוחד ואישוש אלוהי של הערך המשיחי של העידן הקונקרטי אשר בו מצאה עצמה מדינת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים (לדעת חלק מתושבי הארץ באותה עת), הולידה צורך קיומי להרחיב את גבולות ההתיישבות ולהוציא כוחות פעולה חלוציים דתיים אל הפועל. אפשר למצוא על כך עדויות רבות בעיתונות ובספרות הרבנית. זאת לעומת הקו הפוליטי הרשמי של המפד"ל באותה עת, שלא קידם התעסקות דווקא בהר הבית, ורווה נחת מהסדרי הסטטוס-קוו של משה דיין.⁷⁵

כבר בשנות השמונים נמצאו אלה שלא ראו התקדמות מספקת באפיק המרכזי שלשמו חתרו ליישב את חבלי הארץ, וכך התעוררו מגמות אוונגרדיות מחתרניות של כינון המקדש ככוח, או מגמות מתונות יותר של כינון המקדש ברוח באמצעים חינוכיים ותורניים. אולם כל זמן שמפעל ההתיישבות בחלקי הארץ המשוחררים לא עמד איתן, ושאל כוחות נפש וגוף כבירים, לא נמצאו לתנועות אלה כוח אדם וצידוק אידיאולוגי מקרב הציונות הדתית.

בשל כך, ככל שהמשרים ניחתו על ראש תנועת ההתיישבות, החל בפניו סיני, עבור דרך תוכנית אוסלו וכלה בתוכנית ההתנתקות, התחזקה אט אט המגמה המשיחית המקורית לשוב אל ההר גם בקרב גורמים בציונות הדתית שאינם נתפסים כפונדמנטליסטים מבחינת יצירת משנה אידיאולוגית של טוטליות

74 ראו יוסף גורני, "גוש אמונים בין משיח בן-יוסף למשיח בן-דוד", בתוך: אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים, כרך ג, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, עמ' 107-128.

75 לאחרונה חשף ארנון טגל פרוטוקול של פגישה מחיישבי חברון ב-1970 עם משה דיין והאלוף שלמה גזית, אשר בו הגנו מחיישבי חברון, בהנהגת הרב לוינגר, על הסטטוס-קוו בהר הבית אל מול דיין, שהתקשה להבין את ההבדל שביקשו לסרטט בין הר הבית למערת המכפלה. מהדיון שם ניכר שמחיישבי חברון אכן לא העלו על דעתם כלל את ההתעסקות בהר הבית כסוגיה הנחונה בידיהם אלא כנחלתו הבלעדית של האל. זאת לעומת חברון ושאר מרחבי הארץ, שנמסרו לידם לכיבוש ולשחרור. ראו ארנון טגל, "מי אשם במצב בהר הבית? מסתבר שזה לא רק דיין...", מקור ראשון, 29.5.2015.

תורנית וטוטליות גיאוגרפית בארץ. ההכרה בכך שמפעל ההתיישבות אינו ערוכה נגד נסיגות עתידיות מחד גיסא, וכן שהוא השיג הישגים משמעותיים בדמות שינוי המפה העתידית של כל הסדר מאידך גיסא, הולידה צורך באפיק חדש של הגשמה רוחנית וארצית. הווה אומר, גם בקרב גורמים משמעותיים בציונות הדתית הרואים בחיוב ערכים ליברליים ודמוקרטיים התעוררה ומתעוררת תחושת המועקה והדחק המשיחית המחייבת יצירת זיקה עמוקה אל ההר. זאת אל מול התחושה הקשה של מבוכה והשפלה כאשר הריבונות היהודית על הר הבית, לא זו בלבד שאינה ממומשת אלא אף מתמסמסת והולכת.⁷⁶ כיבוש היעד הקודם מחייב כל תנועה אידיאולוגית חפצת חיים להציב יעד חדש. במיוחד כאשר תנועה זו רואה לנגד עיניה הקמה של מלכות יהודית אוטופית בארץ, וכל מלכות כזאת ללא מקדש אינה מגשימה את יעדיה, המסורטטים בדברי הנביאים ונשנים אינספור פעמים בליטורגיה היהודית של התפילות והברכות.

עם זאת, השינוי שהתחולל ביחסה של החברה הישראלית להר הבית הוא פרי של חמש עשרה השנים האחרונות לערך. אין ספק בכך שאחת התרומות המשמעותיות לשינוי זה היא העלייה הקונטרוברסלית של אריאל שרון להר הבית בשנת 2000, בסמיכות אירועים – אם לא בקשר נסיבתי – לפרוץ האינתיפאדה השנייה, אינתיפאדת אל-אקצא.

בעקבות אירועי אינתיפאדה זו הורתה הממשלה על סגירה הרמטית של הר הבית ליהודים, שעמדה בתוקפה עד שנת 2003, אז התיר השר לביטחון פנים צחי הנגבי כניסה מוגבלת של יהודים להר. למרות סגירה זו לא התעוררה תנועת נגד חריפה,

76 ראו אליעזר מלמד, "רביבים: מלחמת הרב הראשי על הר הבית", כ' במרחשוון תשע"ה, והובא בהרחבה בספרו פניני הלכה, ספר העם והארץ, סימן יא (מקווה). ראו דבריו של הרב צפניה דרורי ("צפו: הרב צפניה דרורי עולה להר הבית: 'זה חלק מבניין המקדש'", אתר חדשות הר הבית, י"ח בתשרי תשע"ט): "חוץ מהמצווה של מורא מקדש, אנחנו גם שומרים על ההר. העובדה שאנחנו עולים אל ההר, שומר את ההר בידינו, וזה חלק ממצוות שמירת המקדש. כל אחד שעולה להר הבית, קובע את העובדה שמדינת ישראל מחזיקה בהר הזה. לכן יידע כל אחד ואחד שעולה, שהוא מקיים מצווה של שמירת המקדש, ופתיחת האפשרות לבניינו בקרוב בימינו. יש מצווה מיוחדת שהרמב"ם מזכיר לבוא ולבקר בהיכלו [...] מצווה להיות בקדושה במקום הזה גם אם אין לנו קורבנות [...] זכינו בדור שלנו שכל אחד יכול לבוא לכאן להרגיש מה זה קרבת השם, ומה זה הבית אשר בחר בו השם".

למעט בקשות חוזרות ונשנות מצד כמה מפעילי הר הבית, הציבור ככלל לא התקומם נגד ההחלטה ולא דרש את שינויה.

תחושות מצוקה גוברות והולכות התעוררו מתחת לפני השטח בכל הנוגע לחשש מאיבוד השליטה הפוליטית-מדינית על ההר, וכפועל יוצא מכך, אוכדן הזיקה הדתית אליו.⁷⁷ היה זה (ועדיין) חשש לא רק מאוכדן הישג ויצירת תקדים מדיני כי אם גם מאוכדן הערך המשיחי של מלחמת ששת הימים והקמת המדינה, אוכדן המגמה החיובית של המשך ההתבססות וההתעצמות של מדינת היהודים. נכון הוא שנודעו למדינה כמה נסיגות מהמגמה במהלך השנים, בעיקר בדמות מסירת סיני למצרים ולאחר מכן תוכנית ההתנתקות, אולם אלה התרחשו בפריפריה של הקדושה, לא בליבתה.

בשל כך, גם המתנגדים לעלייה להר החלו מעודדים עיסוק תורני-רעיוני בו (שהרי מי יתנגד לעיסוק תורני נטול זיקה פוליטית גלויה?), ומנגד, כאמור, הלכו וגברו הקולות לעלייה אקטיבית להר ואף ליצירת נוכחות יהודית קבועה בו.

אין במגמות אלה משום קריאה אנטינומיאניסטית של שיבור מסגרות ההיררכיה ההלכתית. לא רבולוציה כי אם אבולוציה. קולות אלה נבעו מתוך ההגמוניה הרבנית הציונית-דתית, שבמובנים רבים "הפכה את עורה" באמצע שנות התשעים, בהכרזת ועד רבני יש"ע על תמיכה בעליית יהודים להר.⁷⁸ אפשר לקבוע שכיום,

77 נדב שרגאי, "לראשונה: מועצת יש"ע תשהף פעולה עם תנועות הר הבית בט' באב", הארץ, 27.7.2001.

78 מי שעקב בזמן אמת אחר התופעה ותיעד אותה הוא נדב שרגאי, בסדרה ארוכה של מאמרים שפרסם בנושא. ראו נדב שרגאי, "רבני יש"ע: העלייה להר הבית מותרת מבחינה הלכתית", הארץ, 20.7.2001; הנ"ל, "הר הבית הוא כבר לא עניין של תמהונים", הארץ, 16.1.2002; הנ"ל, "רבנים: התיירו לנו להתפלל בהר הבית", הארץ, 8.11.2006; הנ"ל, "מהפך בעמדות הציונות הדתית: עשרות רבנים עלו להר הבית", הארץ, 14.5.2007; הנ"ל, "גם כעבור 40 שנה, הר הבית יכול לחכות", הארץ, 29.7.2007; הנ"ל, "חוזרים אל הר הבית", הארץ, 3.6.2008; הנ"ל, "לראשונה: רב חרדי עלה בפומבי להר הבית", הארץ, 8.7.2008. עוד ראו בהקשר זה מאמרו של תומר פרטיקו, "למה כולם רוצים פתאום לעלות להר הבית?", הארץ, 14.11.2014.

הרשות לעלות להר הפכה להיות קול מרכזי, או שמא הקול המרכזי בעולם הרבני הציוני-דתי.⁷⁹ מהפכה זו לא הגיעה מלמטה.

ביטוי מובהק לאופייה של המהפכה הוא פרסום הספר "קומו ונעלה" בהוצאת מכון צומ"ת ובעריכת הרב ישראל רוזן (אלון שבות תשס"ג). מכון צומ"ת שבאלון שבות עסוק מיום הקמתו בשאלות מעשיות של ממשק בין טכנולוגיה להלכה ובשאלות אידיאולוגיות של התאמת מציאות החיים המודרנית והריבונית במדינת ישראל לסטנדרטים של העולם ההלכתי כפי שעוצבו במהלך אלפיים שנות כתיבת התורה שבעל פה.

לראשונה נקטו ראשי המכון יוזמה בעלת משמעות אידיאולוגית חריפה, וליקטו וקיבצו בספר אחד מערך שלם ומקיף של מאמרים רבניים שמגמתם הברורה אחת: יש לאפשר מבחינה הלכתית עלייה להר הבית. התנאים לכך קיימים ואינם קשים במיוחד, וראוי לעשות זאת דווקא בתקופה של עימות מדיני ואיום על שלמות הארץ כמו העת אשר בה אנו מצויים.

עוצמתו של קובץ זה נעוצה בעבודה היסודית של עורכיו וכותבי המאמרים שבו, שאין לה מקבילה באגף השמרני האוסר את העלייה להר. למעשה, לאחר פרסום קובץ זה ולאחר בירורים הלכתיים מרובים שנעשו בעקבותיו ובמקביל אליו נוצר סדק משמעותי, אם לא חסר תקנה, בקביעה הדוגמטית שאין להתיר עלייה להר הבית, בכל תנאי. בעקבות מסמך זה החלה תנועה של רבנים מרכזיים בציונות הדתית לפעול למען עלייה להר הבית ולעלות להר בעצמם, עם תלמידיהם.

באופן פרדוקסלי, חלק לא מבוטל מקבוצה זו, ובמידה רבה הרוח החיה שבה, הם רבנים הקשורים בישיבת ההסדר המתונה ביותר, לפחות מבחינת דימויה הציבורי ועמדות מייסדיה, ישיבת "הר עציון" שבאלון שבות (ישיבת הגוש). גם מכון צומ"ת קשור לחוג הרבני של ישיבה זו אף שאין בין המוסדות קשר רשמי.

79 רונן פרידמן מציע לבחון תופעה זו בהקשר פרשני פוסטמודרני של איתור מוקדי כוח והשפעה רבניים יחד עם הצורך ברענון ובשבירת מסגרות אידיאולוגיות נושנות. ראו רונן פרידמן, "אורתודוקסיה בקונטקסט גלובלי", בתוך: אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ז, עמ' 355-376.

החשיבות שבתיוג הרבני של הדמויות המובילות את התמרכזות הר הבית בתודעה הציונית-דתית, כפולה. ראשית, מעצם היותם נושאים בתואר, עמדתם מקבלת לגיטימציה והם אינם נתפסים בעיני הרבים כפורצי גדר. רבנים, שומרי החותם של עולם ההלכה, מנהיגים מהפכות פנים-הלכתיות ואינם פורצים את מסגרות ההלכה. זוהי אפוא "תעודת הכשר" למהפכות שסביב העיסוק בהר הבית. בהינתן עימות בין דעתם לדעתו של אחד מחשובי הרבנים המתנגדים לעלייה אפשר להציג את הדברים כמחלוקת תורנית ולא כעימות שיש בו קריאת תיגר על ההיררכיה הרבנית המקובלת.

יתר על כן, העובדה שאלו רבנים נושאי משרות חינוכיות גורמת לכך שלא רק הם עולים באופן פעיל אלא גם תלמידיהם, חלקם נושאים במשרות חינוכיות בעצמם בישיבות תיכוניות, באולפנות, בישיבות גבוהות ובמדרשות תורניות לבנות. לפיכך לפנינו קבוצה הולכת וגדלה של נערות ונערים שלא די שנושא הר הבית איננו מוקצה מחמת שיגעון והזיה בעיניהם אלא נהפוך הוא, הוא קרוב לליבם מאוד, ובעיניהם עלייה להר היא מעשה טבעי של דבקות ואדיקות דתית ולא פריצת גדר או סטייה מדרך ההלכה והמסורת. אירועים מכוננים שזכו לכיסוי תקשורתי נרחב בתהליך ההתעוררות המחודשת לעלייה להר היו עליות של עשרות רבנים ביום כ"ח באייר בשנים האחרונות.⁸⁰ כבר כיום, למעלה משליש מישיבות ההסדר בארץ (כעשרים במספר) עולות באופן מסודר להר הבית על רבניהן ותלמידיהן. חלק לא מבוטל מהישיבות התיכוניות המובילות בארץ עולות גם הן להר הבית, ואף המכינות הקדם-צבאיות שאינן נמנות עם דרכן של ישיבות

80 ראו לדוגמה ynet מבזקים, "ירושלים: 30 רבנים מהציונות הדתית עלו להר הבית", 13.5.2007; נדב שרגאי, "עשרות רבנים עלו להר הבית", הארץ, 13.5.2007; nrg יהדות, "מה באמת קרה על ההר?" 18.6.2007; עידן יוסף, "עשרות רבנים עלו להר הבית", news1, 1.6.2008; אביגיל איזנבך, "רבנים בהר הבית: השיחות מתחילות פה", וואלה news, 10.5.2010; קובי נחשוני, "ערב יום ירושלים: עשרות רבנים עלו להר הבית", ynet יהדות, 10.5.2010; אורנית עצר, "43 רבנים עלו להר", ערוץ 7, 10.5.2010; איתן אהרון, "ברננה נעלה: עשרות רבנים עלו להר הבית", סרוגים, 10.5.2010; ישראל אהרון, "43 רבנים עלו להר הבית: בין העולים ראש כולל בעמנואל", כיכר השבת, כ"ו באייר תש"ע; שלמה פיוטרקובסקי, "עשרות רבנים עלו להר לכבוד יום ירושלים", ערוץ 7, 17.5.2012; הנ"ל, "30 רבנים מהציונות הדתית עלו להר הבית", ערוץ 7, 27.5.2014.

ה"קו", קרי, ישיבת הר המור ובנותיה. הסיבות לכך הן העמקת הכירורג ההלכתית בנושא ובחינתו בצורה לוגית-תלמודית, אבל לא רק.

העולים היום להר אינם מזוהים עם הקצה הימני של הסקלה הפוליטית הישראלית כי אם אנשי מרכז בציונות הדתית הממוקמים פעמים הרבה בימין המתון הישראלי, ולפרקים אף שמאלה מכך. דמויות דוגמת הרב יובל שרלו, הרב רא"ם הכהן, הרב יעקב מדן,⁸¹ הרב יצחק לוי, הרב יצחק שילת, הרב בני לאו ואחרים מייצגות עמדות מקובלות ולא קיצוניות בעולם הדתי. לצד אלו ישנן דמויות מהימין הקיצוני שפעילותן למען ההר מתנהלת במלוא עוזה אבל חשופה פחות לציבור הרחב.

גם אישים מליבת המחנה החרדי⁸² לי הרואים עצמם תלמידיו המובהקים של הרב צבי יהודה הכהן (הרצי"ה) קוק, מהמובילים ב"רבני תקומה", הם מהכוחות הפעילים בתחום. הרב דב ליאור, רבה לשעבר של קרית ארבע, יחד עם הרב אליקים לבנון, רב השומרון וראש הישיבה באלון מורה, הרב אליעזר מלמד, הרב חיים דרוקמן ואף הרב דוד חי הכהן מבת ים, שנמנה בעבר עם המתנגדים הנחרצים לעלייה, מזוהים היום עם העלייה להר הבית ותומכים בה באופן פעיל.

למעשה, בית המדרש המרכזי המתנגד בקולניות לעלייה להר הבית כיום, ומתיימר להציג עצמו כמשקף את עמדת רוב ככל רבני ישראל, הוא ישיבת הר המור ובנותיה – ישיבות גבוהות ומכינות קדם-צבאיות. הטיעונים הנשמעים תדיר מפי רבני הקו הזה הם חזרה שוב ושוב על המסורת האוסרת את העלייה וציטוט מהמקורות המוכרים בנושא, ללא התמודדות של ממש הן עם החידושים ההלכתיים של העשורים האחרונים בתחום הן עם המחקרים הארכיאולוגיים בנושא.

אף הרב שמואל אליהו, רבה של צפת ובנו של הרב מרדכי אליהו, מעורר כיום עלייה להר הבית, ומכוחו מקובלת היום הפרשנות שגם אביו לא התנגד לעלייה

81 למאמר נלהב הקורא לחידוש העיסוק בתורת הקורבנות כהמשך ישיר לפלאי מלחמת ששת הימים, שכתב אביו של הרב יעקב מדן, מאיר מדן, מראשי ברית החשמונאים וממפקדי הלח"י, ראו מאיר מדן, "באהבה כמצות רצונך", משאת בנימין 2 (תשל"ו), עמ' 75-78. מדן משתמש בחוור "השיקוף המשומם" לחיזור כיפת הסלע.

כל זמן שהיא מרוסנת, שנהירים לעולים הגבולות המותרים ושמתרחקים מן הספק.⁸²

גם בקרב הדור הוותיק של רבני הציונות הדתית, רבים מהם תלמידיו הישירים של הרצי"ה קוק, ניכר שינוי משמעותי בנושא, ואנו מוצאים דמויות כמו הרב חיים דרוקמן, הרב צפניה דרורי והרב נחום אליעזר רבינוביץ' המנוח, שקראו וקוראים לעלות להר ועולים אליו בעצמם, בניגוד מוחלט להתנהגותם שלהם בשנים שקדמו להתחדשותה של תופעה זו.

הקואליציה הרחבה הזאת של מנהיגות רבנית, ותיקה כחדשה, שמרנית כליברלית, בעד פתיחת שערי ההר, וכמובן למען תפילה בו – הן מתוך הצורך להפגין ריבונות יהודית במקום המקודש לעם היהודי הן מתוך הרצון להילחם למען מימוש חופש הפולחן היהודי שם – מבטיחה שהמגמה הזאת איתנה ביותר, וקשה להעלות על הדעת התפוגגות טבעית שלה בזמן הקרוב.

כך הביעה מועצת יש"ע את עמדתה הרשמית בסוגיית הר הבית בעלונה השבועי "ישע שלנו":

עם השנים, היחס המפוחד כלפי מימוש הריבונות בהר הבית, יצר ריחוק גדול של יהודים מההר, כאשר למרבה האבסורד, העלייה אליו הפכה מחלומם הלאומי של מיליונים למאבקם הסוער וחסר הסיכוי של מתי מעט. רק בשנים האחרונות, תודות ליהודה גליק וחבריו, חל שינוי משמעותי בתפיסה הציבורית הישראלית את המתרחש בהר. אל השיח הדתי סביב הר הבית, הצטרף שיח כללי-ישראלי בדבר הזכות הבסיסית של כל יהודי, מאמין או לא מאמין, להגיע ולבקר במקום ההיסטורי והחשוב ביותר בתולדות העם היהודי. האיסורים הבלתי-נתפסים על המתפללים היהודים להביט אל השמים, למלמל מילים, להתנועע או להשתחוות, מזכירים מאוד את המציאות במערת המכפלה בחברון, עד לפני 50 שנה.

82 ראו גץ (לעיל הערה 57), יומן 10, עמ' 143, על השפעת הכרזתו של הרב מרדכי אליהו על הצורך בהקמת בית כנסת על ההר.

ליהודים הותר אז לעלות עד המדרגה השביעית במעלה רחבת הכניסה אל המערה, ולהתפלל רק שם. דווקא התעקשותם של יהודי חברון, לאחר ששת הימים, לממש את הריבונות במערה, לא רק שלא הביאה למלחמה נוספת באזור, אלא אף הצליחה לייצר יחסים מכבדים בין יהודי וערביי חברון, המתפללים במערה תוך כבוד הדדי ללוחות השנה היהודי והמוסלמי. חברון בהחלט צריכה לשמש מודל לחיקוי גם בהר הבית. השליטה הבלעדית של הווקף המוסלמי על ההר, היא לא רק כתב ויתור ישראלי על הנכס הלאומי ההיסטורי החשוב ביותר, אלא גם ויתור ביטחוני שמאפשר לערבים להבעיר, כל אימת שירצו, את כל המזרח התיכון כולו, וכפי שכתב המשורר אורי צבי גרינברג: "השולט בהר – שולט בארץ".⁸³

בשל כך, ובניגוד ליוזמות הקצה החתרניות שהוזכרו לעיל – שאפיינו את השנים שקדמו לקמפיין דייוויד – כיום מתמקדת הפעילות הרבנית והציבורית סביב העלייה להר הבית הרבה פחות בניסיון לנשל את המקום מידיים מוסלמיות ויותר באפיק של ניסיון לזכות בדריסת רגל במקום. זהו חיקוי של יוזמות בסגנון "חומה ומגדל" או "מבצע אחת עשרה הנקודות" ערב הקמת המדינה, מתוך רצון לכבוש יעד ולהמשיך לעבר היעד הבא. הצבת מטרה צנועה זו אינה אמורה לחולל התנגדות קיצונית מדי, ועשויה להישמע לצבור הרחב סבירה ולגיטימית. לאמור, לא עוד קריאה ל"הסרת השיקוף" וניסיון להחריב את הקשר בין האסלאם להר הבית אלא רצון מנומס וחוקי להיכנס למקום הראשון במעלה מבחינת העם היהודי.

ביטוי למגמה זו ישנו בכך שכדרך כלל העולים היהודים הדתיים להר עושים זאת על פי הוראת השוטרים ואנשי הווקף ללא הפרת חוק ואף ללא אתגור מדיניות המשטרה.⁸⁴ לפיכך, רבנים אלו ותלמידיהם אינם מקיימים תפילות פומביות או מעשי פולחן יהודיים על ההר (להלן אסתייג קמעה מקביעה מוחלטת זו).

83 "לעלות", יש"ע שלנו, 5.11.2014.

84 ראו אריה יואלי, "יהודה גליק: המשטרה לא מתקפלת בנושא הר הבית", סרוגים, 31.12.2015. עוד ראו שמעון כהן, "שינוי דרמטי במתרחש בהר הבית", ערוץ 7, 18.5.2016.

ה.

תמונת מצב בהווה, לקראת העתיד

לנגד עינינו מתבצע שינוי מהותי בכמיהה להגשמת שלב חדש בתהליך הגאולה. ההכרה בכך שיש ערך בהר הבית ובפולחן סמלי על גביו, אף בהיעדר מקדש, מאפשרת יצירת מצב ביניים שאינו מחייב מלחמה אזורית כוללת, ומצדיק מאמץ משפטי הסברתי פנים-ישראלי למימוש זכות המוקנית דרך קבע לכל אזרח במדינה מתוקנת. אין כאן ויתור על המקדש השלישי אלא רק הצבת יעד ממשי שאליו יש לשאוף ושהוא בעל ערך מצד עצמו בעיצוב תהליך הגאולה האלוהי שנעשה בידי ישראל.⁸⁵

לא כל מנהיגי הציונות הדתית החותרים כעת למימוש זכות התפילה על הר הבית והעצמת כמות העולים אליו הגיעו להכרה זו, אבל זהו יעד שנתפס כישים ושאפשר לרכז סביבו מאמץ חינוכי ולוגיסטי רב.

זאת ועוד, אי-העיסוק הממשי בקורבנות בהווה מאפשר גם "שיווק" אסתטי וניתן לעיכול של רעיון הכמיהה למקום הבית בלי להתעסק בפולמוס על ההיבטים של עבודת האל במקום המקדש, העלולים להיתפס כפגניים.

בחינת מספר העולים להר הבית ממניעים דתיים בשנים האחרונות היא המפתח החשוב ביותר להבנת התהליך שבעיצומו אנו מצויים. לשם כך יש צורך להכיר את הדינמיקה ואת כללי הכניסה להר ולהשתמש בנתונים אלה כדי להבין את משמעות מספר העולים. בשנת 2003, כאשר נפתח ההר מחדש לעליית יהודים, הנורמות נקבעו לפי המקובל עד שנת 2000, עת נסגר ההר למבקרים יהודים. זאת ועוד, משנת 2003 החלה משטרת ישראל לאפשר כניסת קבוצות גדולות יותר של יהודים (עד חמישים איש בקבוצה, ואף כמה קבוצות העולות להר במקביל). היו תקופות לאחר מכן שבהן הורעו התנאים לכניסה להר, והמשטרה הגבילה את הכניסה לקבוצות קטנות יותר ולא התירה את כניסתה של יותר מקבוצה אחת

85 ראו הרב יעקב מדן, "על דו קיום אפשרי ועל בניין המקדש", בית המדרש הוירטואלי "ע"ש ישראל קושיצקי (תשע"ו)": "הדרך לבניית המקדש חייבת לכלול את האפשרות להתפלל בו כבר עכשיו. הזכרתי בכנס לא מזמן שאני לא מתכנן לבנות את המקדש מחר, אבל בהחלט כן מחרתיים".

בפעם אחת, מלווה באנשי ווקף ובשוטרים. אולם כיום, האפשרויות העומדות בפני יהודים המבקשים לעלות ממניע דתי להר הבית התרחבו והתנאים השתפרו.⁸⁶

שעות הביקור של היהודים משתנות לפי עונות השנה, אבל ככלל, מותר ליהודים לבקר בהר בין שעתיים וחצי לשלוש שעות וחצי בשעות הבוקר, ובשעה נוספת בשעות הצהריים.

בשנים האחרונות ישנה עלייה דרמטית במספר היהודים העולים להר, אל מול רידה מסוימת במספר התיירים (ויהודים שאינם בעלי חזות דתית):

שנה	יהודים (דתיים)	תיירים (ויהודים לא-דתיים)
2009	875,658	306,947
2010	5,792	401,872
2011	8,247	370,240
2012	7,724	312,302
2013	8,528	282,012
2014	10,906	235,262
2015	10,766	192,998
2016	14,054	217,620

86 אברהם בלור, "ישראל מתקדמת בהר הבית", אתר חדשות הר הבית, כ"ו בכסלו תשע"ט.

87 לשם השוואה, בחודש תשרי תשע"ט (2009) לבדו עלו להר הבית 4,702 יהודים. ביום ירושלים תשע"ח עלו להר הבית לא פחות מ-2,084 יהודים להר. ראו "שיא חדש! סיכום חודש תשרי בהר הבריית", אתר חדשות הר הבית, א' בחשוון תשע"ט; "שנת תשע"ח, שנת שיאים בהר הבית: סיכום שנתי", אתר חדשות הר הבית, ג' בתשרי תשע"ט.

שנה	יהודים (דתיים)	תיירים (ויהודים לא-דתיים)
2017	88 30,219	291,087
2018	35,695	663,063
2019	37,708	803,795

יצוין שבשנים 2020-2021 חלה ירידה במספר העולים, עקב משבר הקורונה, אולם למרות זאת הם נותרו גבוהים מאלה של שנת 2016.⁸⁹

אחד האירועים המכוננים שתרם לדרכון רבתי של העלייה להר היה הרצח של הלל יפה אריאל (30.6.2016). הלל, נערה צעירה כבת שלוש עשרה כמותה, נולדה למשפחה פעילה בתנועת "דרישת ההר", והיא עצמה פקדה את הר הבית כמה פעמים. מותה הפך עד מהרה בקרב שוחרי ההר לאירוע רב-משמעות בזירה גיאוגרפית מנותקת מזו שבה נרצחה. הוא הפך אירוע המסמל את הכרזת

88 אין ספק בכך שזהות העולים חשובה לא פחות ממספרם. באתר "חדשות הר הבית" ליקטו רשימה של כמה רבנים שעלו עם תלמידיהם בשנת תשע"ח. כדי להדגים את אופי העולים ואת מקורם לא באגף הקיצוני של הציונות הדתית אביא כמה שמות מהעולים בשנה זו: הרב אבי גיטר (רבה של עפרה), הרב אלחנן סמט (כפר עציון), הרב איל יעקובוביץ' (ראש ישיבת ההסדר בצפת), הרב אלי רייף (מודיעין), הרב אליעזר מלמד (ברכה), הרב בנייה ברונר (צהר, צפת), הרב ברוך גיגי (ראש ישיבת ההסדר הר עציון), הרב ברוך כהנא (מרכז הרב), הרב יובל שרלו (רעננה), הרב יעקב מדן (ראש ישיבת ההסדר הר עציון), הרב יעקב שמעון (מכון מאיר), הרב יצחק שילת (ראש ישיבת ההסדר מעלה אדומים), הרב צפניה דרורי (קריית שמונה), הרב שלמה רוזנפלד (ראש ישיבת ההסדר בשדמות מחולה), הרב שמעון בן ציון (מכון מאיר) ועוד ועוד. מדי שנה בשנה מתרחבים מעגלי העולים, וגם הפריפריאליות הדתית שלהם משתנה: גורמים מקרב מעגלים מתרחבים והולכים מן הזרם המרכזי מצטרפים לשרות העולים.

89 המובא בטבלה ובמשפט שאחריה מתבסס על נחוני המשטרה, המובאים במאמרו של ארנון סגל, "מ-2009 עד 2017, מספר היהודים העולים להר גדל פי יותר מחמישה", מקור ראשון, כ"ח בטבת תשע"ח (9.1.2018). עוד ראו הנ"ל, "בתוך עשור: מספר היהודים העולים להר הבית גדל פי שישה", מקור ראשון, כ"ט טבת תשע"ט (6/1/2019); ארנון סגל, בגלל הקורונה: מספר היהודים העולים להר ב-2020 ירד בכ-50%, מקור ראשון, כ"ו טבת תשפ"א (10/1/2021).

המאבקים, הפלסטטיני-ערבי והיהודי-ישראלי, בכל הנוגע לזכות התפילה בהר והעלייה החופשית אליו.

הנצחתה של הלל אריאל בידי שוחרי המקדש באה לידי ביטוי בכמה אירועים קונקרטיים (לדוגמה, עלייה המונית של בני משפחתה וידידים מלווים בקצינים בכירים ממשטרת ישראל, בהם יורם הלוי, מפקד מחוז ירושלים, כעבור שבועיים להירצחה),⁹⁰ כמו גם בניסיון להכתיב שינוי בסדרי בראשית בהר הבית. כך בדרישה המיושמת בידי שוחרי ההר לשנות את שם שער המוגרבים, השער היחידי שדרכו מותרת כניסת יהודים להר הבית כיום, ל"שער הלל",⁹¹ כך בהנהגת פרקטיקה חדשנית (וכמעט יש לומר מיסודה במסגרת של קדושה) של אמירת דבר הלכה בדיני ברכות צמוד לשער המזרח בהר הבית בידי כל קבוצה העולה להר⁹² תוך פריצת המסגרת המותרת בידי המשטרה, וכן עידוד והעצמה של עליות הילדים להר הבית, שהחלו לצבור תאוצה ונפח עלייה מרשימים.⁹³

גם קביעת וחידוש מסורות דתיות שנהגו בפרקטיקה המקדשית לפני החורבן היא ביטוי של שינוי המחלחל למיינסטרים הדתי. מדי יום מתבשרים פעילי ההר ברשתות החברתיות על אנשים שעלו להר לראשונה בחייהם במסגרת רצונם לתת תודה לבורא עולם על טובות גדולות שזכו לציין, דוגמת חתנים וכלות, בנות ובני מצווה חדשים, ועוד. מן העבר השני חודשה בידי פעילי ההר מסורת עתיקה, שגם

90 רועי ינובסקי, "משפחתה של הלל ז"ל בהר הבית: 'לא יום של עצב, אלא של שמחה'", [ynet](https://www.ynet.co.il/article/1272016), 12.7.2016; יוני קמפינסקי, "עולים להר לזכרה של הלל יפה הי"ד", [ערון 7](https://www.ynet.co.il/article/1272016), 12.7.2016.

91 יוזמה שהחלה אימה של הלל, רינה אריאל, במעמד שבועיים למות בתה (ראו לעיל הערה קודמת). עוד ראו אפרת פורשר, "אם הנרצחת: לקרוא לשער המוגרבים – הלל", [ישראל היום](https://www.ynet.co.il/article/1272016), 12.7.2016; יפעת ארליך, "להר הבית, לזכר הלל", [ידיעות אחרונות](https://www.ynet.co.il/article/1272016), 6.7.2016.

92 אברהם בלור מעדכן על כך תדיר בסרטונים בדף הפייסבוק שלו. זוהי יוזמה שמשתתפים בה רבים, המיושמת בעיקר בעליית הילדים הקבועה להר הבית מדי שבוע.

93 מדי יום שלישי בחודשי החופש הגדול בשנים האחרונות עלו עשרות ילדים בגילי גן ובית ספר יסודי להר הבית. פעילות דומה נעשית גם בשאר החופשות, והיא מתעצמת והולכת.

היא צוברת תאוצה, של עליית אבלים (שמסלול העלייה ההיסטורי שלהם היה הפוך מזה של העולים הרגילים).⁹⁴

השינוי המשמעותי הזה, שהתחולל דווקא בשיאו של האבל על מקום המקדש, הוליד בקרב רבים את התחושה שזהו הישג כביר בעל משמעות אונטולוגית בתולדות המאבק על ההר ושחרור ההגבלות הדרקוניות על יהודים המבקשים לממש בהר את זכותם הבסיסית לתפילה ולהתייחדות עם האל במקום המקודש להם ביותר.

תופעות אלה, יחד עם הפיכת הלל אריאל לסמל המאבק למען זכויות יהודים בהר הבית, תורמות לשינוי עמוק בשיח הציוני-רדי, וממנו אל השיח הישראלי. כמעט אין אתר אינטרנט חדשות-רדי, ובכלל זה אתרים חרדיים, שאיננו מסקר ברמה כזו או אחרת את הישגי תנועת העלייה להר הבית. פוליטיקאים חרדים ומנהיגים רוחניים של החברה החרדית נאלצים לחזור שוב ושוב על המנטרה שהעלייה להר הבית בעייתית מבחינה הלכתית ומסוכנת, דבר התורם להצפה חוזרת ונשנית של הנושא ולזיהוי ההתנגדות אליו כאקט חרדי-גלותי שאינו עולה בקנה אחד עם ההכרה במעשה האלוהי של הקמת מדינת ישראל והשבת הריבונות היהודית לחלקי ארץ ישראל השלמה.

העולים להר הבית מציינים גם שינויים פרסונליים בצמרת המשטרה ובמשרד לביטחון פנים שתרמו לאווירה עוינת פחות מצד גורמי האכיפה כלפי העולים. נוסף על כך, ולא בלי קשר לגורם הראשון, הגורמים האסלאמיים הקיצוניים סולקו ממסלול העלייה היהודי. פתיחת עמדת הבידוק זמן מה לפני העלייה, יצירת תשתיות נוחות יותר לעולים ושינוי כללי באווירה המשטרתית תרמו כולם גם הם לתמורה.

94 על בסיס המשנה במסכת מדות ב, ב: "כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין ומקיפין ויוצאין דרך שמאל, חוץ ממי שאירעו דבר, שהוא מקיף לשמאל. 'מה לך מקיף לשמאל?' 'שאני אבל'. 'השוכן בבית הזה ינחמך!' 'שאני מנודה'. 'השוכן בבית הזה יתן בלבם ויקרבוך!', דברי רבי מאיר. אמר לו רבי יוסי: עשיתן כאילו עברו עליו את הדין, אלא 'השוכן בבית הזה יתן בלבך ותשמע לדברי חבריך ויקרבוך'".

ביטוי מובהק לשינוי הציבורי הוא כנס דורשי ציון שנערך לראשונה בכנסת (7.11.2016) וזכה לסיקור תקשורתי נרחב בארץ ובעולם.⁹⁵ בכנס הופיעו יושב ראש הכנסת, מר יולי אדלשטיין, השר לביטחון פנים, גלעד ארדן, השר לענייני ירושלים, זאב אלקין, שר התיירות, אורי אריאל, סגן שר הביטחון, הרב אלי בן-דהן, סגנית שר החוץ, ציפי חוטובלי ואישי ציבור רבים נוספים.

בנאומו התבטא השר ארדן באופן חסר תקדים בציבוריות הישראלית מפי איש שלטון על המתחולל בהר הבית ועל התהליכים שהממשלה מגיבה אליהם בהר. בין השאר צוטט כאומר:

הסטטוס קוו כיום בהר הבית מקפח את העם היהודי. זאת האמת. כשאני נכנסתי לתפקידי הצרו את צעדיהם של עולים יהודים להר הבית על בסיס סממנים חיצוניים וגזעניים, התקרבו אל המתפללים בצורה מאיימת [...] הובלתי יחד עם ראש הממשלה, שר הביטחון והקבינט החלטות על הוצאה של המוראביטון והמוראביטט אל מחוץ לחוק, הוצאת הפלג הצפוני של התנועה האיסלאמית אל מחוץ לחוק [...] הסטטוס קוו נוטה לרעת היהודים. אני שמח שיש עלייה משמעותית במספר המבקרים להר הבית. אני חושב שהניצחון שלך, יהודה

95 הכנס הועבר בשידור חי באחרים המגזריים ערוץ 7 וסרוגים. על הכנס הופיעו כתבות באמצעי מדיה שונים. ראו ניר חסון, "שרים ויו"ר הכנסת בכנס לשינוי הסטטוס קוו בהר הבית: 'מקפח את העם היהודי'", *הארץ*, 7.11.2016; טל שלו, "השר ארדן: 'הסטטוס-קוו בהר הבית מקפח את העם היהודי'", וואלה, 7.11.2016; Marissa Newman, "Temple Mount Activists Convene in Knesset, Urge PM to 'Open Gates' to Jewish Prayer," *Times of Israel*, 7.11.2016; Julio de la Guardia, "Miembros del Gobierno israelí apoyan que se cambie el statu quo en Explanada," *El Confidencial*, 7.11.2016 (online); Lahav Harkov, "Israeli Minister Admits Government Discriminates against Jews on Temple Mount," *Jerusalem Post*, 8.11.2016; Andrew Tobin, "These American Jews are looking beyond the Western Wall – to Prayer on the Temple Mount," *Jewish Telegraphic Agency*, 7.2.2017 (online)

אחבר הכנסת יהודה גליקן, על אותם טרוריסטים שפלים הוא קודם כל בכך שיותר יהודים עולים להר הבית.⁹⁶

סגן השר בן־דהן אמר בכנס:

לא יתכן שלכל בני הדתות בעולם מותר לעלות להר הבית ולהתפלל שם כאוות נפשם, ורק לנו היהודים, שזהו המקום המקודש לנו ביותר, אסור להתפלל שם. למרות שאני באופן אישי איני עולה להר הבית, כמצוות רבותיי, אני תומך בכל מי ששומע בקול רבותיו ועולה להר הבית. חייבים להסדיר את תפילת היהודים בהר הבית וככל שהדבר ייעשה מוקדם יותר, ייטב לכולנו.⁹⁷

התבטאויות אלה משקפות שינוי מגמה גם בקרב מקבלי ההחלטות במדינת ישראל, ומלמדות על כך שהוכשרו הלבבות בקרב אישי ציבור לדבר בגלוי על הצורך בשינוי הסטטוס־קוו בהר הבית.⁹⁸ מאז התקיימו כנסים ואירועים נוספים ברוח דומה ובהרכבים מרשימים לא פחות.

סיכום המגמות, הנתונים וההצלחות הללו מורה על כך שלפנינו מגמה הנמצאת בעיצומה. סביר להניח שנראה אותה מתחזקת והולכת, בעיקר בשל ההשקעה הכבירה של מובילי הדעה בציבור הציוני־דתי בכמה זירות מרכזיות: חינוך, תקשורת, משפט ופוליטיקה. קביעת הסמלים והטקסים והימנעות משפה פוליטית קיצונית ומהזדהות עם דמויות קצה בעולם הרבני והפוליטי, בד בבד עם מאמצי שיווק אגרסיביים ופנייה לציבור הרחב באמצעות הרשתות החברתיות מעל ראשה של התקשורת הממוסדת, מביאים לחשיפה גדולה מאוד של העלייה

96 חסון (לעיל הערה 95: ההדגשות שלי).

97 חומר ניר, "בן דהן: יש תקנות מוכנות להפילת יהודים בהר הבית", סרוגים, 7.11.2016.

98 את הסטטוס־קוו בהר הבית חקף כבר ראש עיריית ירושלים, ניר ברקה, לפני כמה שנים. ראו בריאיון שנערך עימו לקראת שנת תשע"ה – אורלי גולדקלנג ויעל פרידסון, "הפסקת הרכבת בשועפאט משמעה חלוקת העיר", nrg, 8.10.2014.

להר ולזיהויה עם הצורך במאבק על ריבונות יהודית ועל שוויון זכויות ליהודים בעיר הבירה ובמקום המקדש.

מגמה זו משתלבת היטב בצורך אידיאולוגי המשולב במארג התיאולוגי, המאפיין את הציונות הדתית כמעט מראשיתה. קיומו של אתוס אקטיבי של פעילות ארצית למען קידום מהלכי הגאולה, המשולב עם הצבת יעד מתקבל על הדעת (מיסוד זכות התפילה ומקום תפילה בהר) לאחר מיצוי יעדים קודמים דוגמת היאחזות והתנחלות בחלקי הארץ ושינוי המפה של ארץ ישראל כך שהחזרה לקווי '67 תהפוך בלתי־ישימה בעליל, מסבירים היטב מדוע העלייה להר הבית והמאבק הפוליטי והדתי על הריבונות היהודית וזכות התפילה בו הם ככל נראה אחד היעדים המרכזיים שיעמדו לפתחה של הציונות הדתית בעשורים הקרובים.

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווה היהודית. כך היה בתקופת המקדש וכך בשבעים דורות של גלות, שבהם נתפס כיעד-חפץ בלתי ממומש. כיום, כשההר נמצא בריבונות ישראלית מעל לחמישים שנה, הוא נושא מרכזי ונפיץ בשיחה הישראלית – בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לבין מוסלמים.

כל ניסיון לתאר את הר הבית בממדים קונקרטיים נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים; פרטיקולריים ואוניברסליים; היסטוריים ומטה-היסטוריים; פיזיים ורוחניים. למרות זאת, ספר זה מבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין החלום לבין הממשות, שהפער ביניהם עצום. בחלקו הראשון מתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית. בחלקו השני מוצגת

הממשות, המציאות של הר הבית כיום על שלל היבטיה הפיזיים, הסוציולוגיים והמשפטיים. בחלקו השלישי מוצע מתווה מלא ועשיר של המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות היהודיים באשר להר בעת הזאת, כאשר "הר הבית בידינו".

הספר כולל מארג ייחודי של הגות טובי החוקרים באשר להר הבית, בתחומי הדעת השונים – פילוסופיה, מחשבת ישראל, תרבות, מזרחנות, אסלאם, ארכיאולוגיה, חברה ומשפט ישראלי ובינלאומי.

הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות רבות עוצמה. האם נדע להכיל אותן באופן אחראי? ספר זה מבקש לאפשר זאת באמצעות הרחבה של יריעת השיחה על ההר אל ממד העומק הראוי לה.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

יוני 2022

www.idi.org.il

מסת"ב: 7-381-519-965-978

0 4500001289 9

דאנאקוד 450-1289